

futball és történelem

Európa keleti felén a futball államügy; az alárendeltségi és marginalitási komplexusban szenvedő nyomorult kisállamok ügye. A két háború közötti időszakban az ellenséges szomszédos országokkal szembeni kulturális fölény és a modellértékű nyugati civilizációval való egyenértékűség szimbolikus kifejezője, míg a második világháborút követően a "szocializmusnak a kapitalizmussal szembeni felsőbbrendűségét" jelképezni hivatott politikai eszköz.

F. T. C. Sporttelepe IX. ÜLLŐI-UT 129

TELEFON 34-9-48

Országos válogatott
nemzetközi futball-
mérkőzések :: Atlétikai
versenyek :: Tennisz-
pályák :: Jégpálya

CLUBÖSSZEJÖVETELEK:
Péntek és vasárnap d.u. 5 órakor
a Tisztviselő Kaszinó külön ter-
meiben VIII., Eszterházy-uca 4.

.....

Hadas Miklós – Karády Viktor

Futball és társadalmi identitás*

Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történelmi vizsgálatához

Ez az írás abból a közös tudáskincsből táplálkozik, amellyel a magyar férfiak nem kis hányada rendelkezik, és amelynek elemei gyakran olyannyira maguktól értetődőknek tűnnek, hogy csak kivételesen jut eszünkbe szociológiai elemzés tárgyává, illetve eszközzévé tenni őket. Az alábbi gondolatok – noha esetlegesen semmiféleképpen sem tekinthetők – csak hozzávetőleges érvényűek, hiszen korábban e témával nem foglalkoztunk, a munkára viszonylag rövid idő állt rendelkezésünkre, eredeti adatfölvételre nem került sor, és a sporttal kapcsolatos szociológiai és antropológiai szakirodalom eredményeire is csak közvetve támaszkodhattunk. Legfőbb forrásként az első osztályú magyar labdarúgó bajnokságok tabelláit használtuk, azt tűzvén ki célul, hogy a csapatok változó rangsorát és az egyesületek társadalmi jelentéstartalmainak történelmileg alakuló összetevőit a szociológia eszköztárával értelmezzük. Munkánk során meglepetéssel tapasztaltuk, hogy a futball világán belüli erőviszonyok eloszlása milyen szoros kapcsolatban áll a politikai szférával. E tekintetben tehát könnyű dolgunk volt, hiszen legtöbbször – sülszerűen szólva – csak "a kapuba kellett pöccinteni a gólvonalon pattogó labdát". Emellett azonban azt is folyamatosan érzékeltük, hogy e sport anyagi és szimbolikus univerzumának bonyolult hálórendszere nem vizsgálható minden részletében egy olyan írásban, amely száz év eseményeit igyekszik két és fél ívbe tömöríteni. Ezért az alábbi szöveg csupán történeti vázlatnak, "első megközelítésnek" tekinthető, amelyet nem utolsó sorban azért adunk közre, mert emléljük,

* Ez az írás az *Actes de la recherche en science sociale* 103. számában (1994. június, 90-102.) megjelent tanulmány bővített és átdolgozott változata.

hogy – akár hiányosságai láttán – mások is kedvet kapnak majd e rendkívül izgalmas téma alaposabb tanulmányozására.

1. A "drukkerség" szociológiájának alapjai

Európa keleti felén a futball államügy; az alárendeltségi és marginalitási komplexusban szenvedő nyomorult kisállamok ügye. A két háború közötti időszakban az ellenséges szomszédos országokkal szembeni kulturális fölény és a modellértékű nyugati civilizációval való egyenértékűség szimbolikus kifejezője, míg a második világháborút követően a "szocializmusnak a kapitalizmussal szembeni felsőbbrendűségét" jelképezni hivatott politikai eszköz. Ugyanakkor a totalitárius rendszerek belső legitimitációjára is kiválóan alkalmas, hiszen e sport nagy tömegeket vonzó, látványos megnyilvánulásai kivételes lehetőséget biztosítanak az érzelmek és érzületek spontán nyilvános kifejeződése számára, s ezáltal szinte szükségszerűen válnak kollektív identitásképzetek hordozóivá. Ilyen értelemben tehát rendkívüli intézményeknek tekinthetjük a futballstadionokat és tág értelemben vett környezetüket, hiszen e kivételes helyszíneken a szurkolóknak még a legkeményebb diktatúrában is alkalmuk nyílt az informális kollektív önkifejezés viszonylagos szabadságának megtapasztalására.

A futballnak megvannak azok az általános sajátosságai, amelyek különösen alkalmassá teszik e megkülönböztetett szerep betöltésére. A torna, az atlétika, a vívás, a lovaglás, az úszás vagy a kerékpározás, hogy csak néhányat említsünk a futball megjelenése előtti ismert sportok közül, megegyeznek abban, hogy a versengés egyének között zajlik. Ezek az egyének szociológiailag nem különböznek egymástól: egy 19. század végi atlétikai verseny többnyire nem az egyes klubok, hanem az azonos klubba tömörülő, azonos társadalmi háttérű versenyzők, illetve szurkolók között zajlik. A kívülállók szinte kizárólag egyéni kvalitásaik alapján drukkolhatnak egyik vagy másik versenyzőnek. (A klubszíneken is zajló Cambridge-Oxford típusú rivalizálás ugyan kétségtelenül fontos lokális elemeket juttat, a versenyzők azonos társadalmi háttéréből adódóan azonban itt szociológiai értelemben hasonló csoportok képviselői küzdenek; az oxbridge-i rendből kirekesztetteknek nincs módjuk a bekapcsolódásra.) Ezzel szemben a futball igazi tömegsport. Nem csupán a szurkolók száma, hanem heterogén társadalmi összetétele következtében is, ahol jelentős embertömegek egy zárt tér interaktív helyzetében egy szimbolikus harc közvetett résztvevőivé válnak. A szurkoló nem (elsősorban) az egyéni versenyzőnek drukkol annak egyéni kvalitásai (illetve a sportoló és a szurkoló közötti esetleges viszony) alapján, hanem egy csapat által reprezentált közösséggel azonosul: a futballesapatok és játékosaik által inkorporált jelentéstartalmak már szociológiailag érvényes különbségek kifejezői. Amikor két futballcsapat egymással játszik, a mérkőzés az általuk hordozott társadalmi jelentéstartalmak konfrontációjává is válik. Jóllehet ez az "antagonisztikus játék" nem közvetlenül, hanem áttételesen és jelzésszerűen fejezi ki a szembenálló felek közötti társadalmi versengést, ahhoz elég egyértelmű, hogy a szurkoló fölfedezhesse benne a megkülönböztető elemeket.

Az önmagát az egyesületével azonosító drukker számára a pályán zajló küzdelem tétje nem csupán az, hogy csapata előnyösebb helyet foglaljon el a bajnoki tabellán, hanem az

is, hogy a szurkolás interaktív magatartása révén kollektív kifejeződést nyerhessenek legtöbbször nem tudatos, gyakran tiltott vagy elfojtott, ám éppen ezért fontosnak tekintett érületei. E helyzetben tehát a kollektív azonosulásnak a személyiség legmélyebb dimenziójával kapcsolatos *érzelmi-indulati* összetevői is hangsúlyossá válhatnak. Ezek az összetevők az egyéni és kollektív pályafutás legkülönbözőbb helyzeteiből és korszakaiból származhatnak. A csapatkötődés, a "drukkerség" mindig különböző identitás-, tudás-, attitűd- és érzelmi-indulati elemek többé-kevésbé reflektált halmazaként alakul ki: az *egyéni* életút indítói vagy az előzetesen konstruált *közösségek* hatásai egyaránt részét képezhetik. Származhat például az életciklus adott helyszínéből (mely többnyire a gyermek- vagy ifjúkorhoz kötődik), a családi gyökerekből vagy baráti és osztálytársi kapcsolatokból. Ugyanúgy megjelenhetnek benne az osztályhovatartozás, a vallási vagy foglalkozási azonosulás jegyei (például, amikor valaki egy "munkás-", egy "keresztény", ill. egy "vasutascsapatnak" szurkol), miképpen fölbukkanhatnak benne bizonyos ideológiai elemek is (például a politikai rendszerellenesség vagy az antiszemitizmus). Ám feltételezhetőleg bármennyi esetleges vonás található is az identitás egyéni vonatkozásai között, a hűség szurkolók többségénél gyakran föllelhetjük – ha másképp nem, csíráformában – az adott csapattal való kollektív azonosulás történelmileg mélyen rögzült, s már nem reflektáltan átélte elemait.

Mindezen egyéni és kollektív identitáselemek sajátossága, hogy elsősorban a tribün összefüggésrendszerében hívódnak elő, egy jól körülhatárolható ellenfél vagy ellenség jelenlétének köszönhetően. A futballstadion egy előzetesen megkonstruált társadalmi interakciós tér. Ebben a nézők készen kapott viselkedési modellek révén kifejezhető választási kényszerek kiszolgáltatottjai: a szélsőséges megnyilvánulások alkalmával – lineshangulat, hisztéria, agresszió – a társadalmi élet szokásos normái alig, határesetben egyáltalán nem érvényesek (szemben a pályán zajló küzdelemmel, mely szigorúan szankcionált szabályok szerint szerveződik). A csapatidentitás folyamatosan újradefiniálódik és folyamatosan megerősítést nyer a stadion *strukturális kényszeréből* fakadóan; mindig azok az elemek kerülnek előtérbe, amelyek az éppen adott ellenféllel szemben relevánsak. E kényszerhelyzetben a nem tudatosan és nem szándékosan fölszínre kerülő jelentéstartalmak között olyanok is fölbukkannak, amelyek normális esetben elfogadhatatlanok volnának.

Minél inkább nélkülözi a sportküzdelem az egyértelmű társadalmi vonatkozásokat, annál könnyebben válik a szimbolikus harc a mindennapi életben nem jelentkező és más összefüggésben nehezen definiálható társadalmi jelentéstartalmak és identifikációs képzetek hordozójává. A futball kiválóan alkalmas a legkülönbözőbb beágyazottságú társadalmi csoportokkal kapcsolatos jelentéstartalmak kifejezésére, hiszen egyaránt üzhető külvárosi grundokon, talusi labalegelőkön és középosztályi zöldövezetek terein. Más szóval: a műveléséhez szükséges készségek viszonylag *osztálysemleges*en sajátíthatók el. A labdarúgás egy demokratikus-meritokratikus játék, amennyiben nemigen teremt közvetlen alkalmat az osztálykülönbségek kifejeződésére, hiszen sajátos belső szabályai és szelekciós elvei nem kötődnek a különböző társadalmi rétegek kollektív diszpozícióihoz és készségeihez. Ezek – viszonylagos autonómiájuknak köszönhetően – közvetlenül nem vezethetők vissza környezeti-társadalmi tényezőkre. (A játékstílusban, "játékérzékben" és a csapatok taktikájában észlelhető esetleges osztálytartalmak öntudatlan testi automatizmusokként jelennek meg, illetve bonyolult áttételek révén közvetítődnek, ezért a játékosok

és a szurkolók számára általában észrevétlenek maradnak.) A készségek osztálysemleges-ségének is köszönhető, hogy a foci kiváló mobilitási esélyeket is kínálhat az alsóbb osztálybeliek számára.

Ez utóbbi megállapítás hangsúlyosan érvényes a magyar viszonyokra – miképpen fölté-telezhetőleg a régió más országaira is. Ezekben az országokban a társadalom szerkezeti merevsége, a magasra röptető mobilitási csatornák korlátozottsága is magyarázza e sport páratlan vonzerejét, hiszen rajta keresztül az alsóbb népesoportok tagjai is rendkívüli népszerűséget biztosító, kiváló kereseti lehetőséget kínáló pályára léphetnek. E megállapítás még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy például az államszocializmus káderpolitikájának szellemében a munkás- és parasztszármazásúak pozitív diszkriminációban részesültek. Ám egy "kényszermobil kiemelt munkáskáder" jövedelme össze sem hasonlítható egy jól ismert futballistáéval, miközben ez utóbbi sokkal ritkábban kényszerül az előbbi megalázó kompromisszumaira. Az élsportolóknak ráadásul gyakran a legfőbb politikai méltóságok-nak kijáró privilégiumokban van részük, a mások számára elérhetetlen fogyasztási javak birtoklásától kezdve a (politikai) szabadszójúság lehetőségén át az egyéb esetekben szigo-rúan büntetett magánéleti "félrelépések" eltűréséig. A futballcsillagok – gondoljunk csak az ötvenes évek magyar "aranycsapatára"! – legújm bálványokként jelennek meg a szurkolók szemében, ezáltal kitűnő lehetőséget biztosítva a korszak sztálinista vezetőinek, hogy általuk (illetve tágabb értelemben a sport által) önmön pozíciójuk és politikai rend-szerük legitimitását is megszilárdítani igyekezzenek.

A futball viszonylagos "osztálysemlegessége" Magyarországon páratlannak tekinthető. Már a század elején is ugyanúgy játsszák az elitgimnáziumokban, mint a szakképző intézetekben vagy a kadétiskolákban, a falvakban vagy a nagyvárosok legkülönbözőbb negyedeinek terein (még ha ez gyakran mezítláb és egyértelmű szabályok híján történik is). A focinak a szabadidő megszervezésében játszott szerepét jól mutatja, hogy – a stadionbeli nézőszám csökkenésétől és a magyarországi profi futball utóbbi évtizedekben megfigyelhető nemzetközi eljelentéktelenedésétől függetlenül – a felnőtt férfilakosság körében még ma is ez a legnépszerűbb közös sporttevékenység, mely még baráti körök hosszú távú fennmaradásának biztosítására is alkalmas. S még az angolszász országokban sokszor a lóverseny vagy a rögbi játszik előkelő szerepet a magaskultúrában, Magyaror-szágon a futball az a sport, mely a leggyakrabban bukkan föl nagy presztízsű írók és filmesek alkotásainak témájaként. A politikai-zsurnalisztikai szakzsargon is e sport közéc-leti jelentőségét mutatja. Elég, ha csak az olyan bevett szófordulatokra utalunk, mint hogy egy politikus "labdába sem rúgott", "középpályást játszik", "lesre fut", "potyagólt kap", "kibekkelte" és így tovább. Manapság az is igen jellemző, hogy a különböző pártok vezető politikusai nem egymás ellen játszott golf- vagy teniszpartik, hanem teremfocimeccsek révén igyekeznek populáris babérokra szert tenni.

2 . A kezdetektől a "népi demokráciáig": a magyar futball erőviszonyai és a társadalmi-ideológiai tér polarizációja

Ha meg akarjuk érteni a magyarországi futballt övező érzelmeket, indulatokat és összetett jelentéstartalmakat, legalább a múlt század végéig kell az időben visszanyúlni, s az

egyesületek megalapításától kezdve vizsgálni e sportág működését, melyben a játékosok, sportvezetők, mecénások és szurkolók egy igen bonyolult szakmai-politikai és szimbolikus erőter metszéspontjában helyezkednek el. A futballbajnokságok tabelláinak mégoly elnagyolt elemzése is alkalmat adhat arra, hogy fölolvadjuk a jelentősebb egyesületek pozícióinak állandó vonásait és történelmi konjunkturális módosulásait. Figyelmünket az egyesületeket folyamatosan átalakító harcokra összpontosítva, a "tömegbázisuk" és a mögöttes álló (illetve rájuk erőltetett) politikai erők szerepét vizsgálva sokat megérthetünk a futball társadalmi konnotációiból, melyek a század kezdetétől a kádárizmus bukásáig kitüntetett jelentőséggel bírtak az urbanizálódott magyar társadalom szimbolikus univerzumában.

A csapatok már az 1890-es évektől jól elhatárolhatók egymástól széles értelemben vett klientúrájuk (szurkolótáboruk, mecénásaik, játékosaik) révén. A Fradi-drukkerség, az MTK-drukkerség vagy bármely más futballcsapattal való azonosulás egy olyan mély, hosszú távú történelmi konstrukció eredménye, amely számos elemében visszavezethető az alapító atyák szociológiailag megragadható sajátosságaira. Egy csapat szigorúan vett játéktípusa és játékmódja, a többi csapathoz képest elfoglalt pozíciója, a szurkolói azonosulás kifejeződésmódjainak módoszatai, a játékosok és a publikum társadalmi összetétele mind-mind e történelmi nézőpont révén válik szociológiailag is értelmezhetővé.

A kollektív azonosulás lehetőségének biztosítása már a kezdet kezdetétől a futball egyik fő társadalmi funkciójává (és expanziójának feltételévé) válik. A századforduló tájékán, amikor a Millennium hevében a sportegyesületek egymás után alakulnak meg, a többé-kevésbé egyértelműen behatárolható társadalmi-foglalkozási, vallási etnikai csoportok és helyi kötődések rendszerében az identitástudat elsősorban lokális megalapozottságú: az egyesületek egy városhoz, városrészhez, egy kerülethez, ill. kerületek egy csoportjához kötődnek. E lokális identitáselemek köré azonban már igen korán egyéb jelentéstartalmak épülnek, melyek a nem pontosan körülhatárolt, de az érintettek által mégis viszonylag jól érzékelt kollektív társadalmi azonosságtudat centrumát képezik.

A 19. század előtt (és részben a század folyamán is) az arisztokrácia számára megfelelő "sportok" még elsősorban azok voltak, ahol a versengés az idomított, illetve halálra ítélt állatok közvetítése révén zajlik. Az agarászat, a löverseny vagy a vadászat egyaránt a harcban edződött, gyilkos késztetéseket magában rejtő férfivirtus kifejeződései. Olyan tevékenységek, amelyek során a küzdő felek méltatlannak és rangon alulinak tartják, hogy saját fizikai erejüket mozgósítsák. Ebben a világban a "lóróli lehullás" még szinte halálos férfiszégyen¹; a nemes urak harsonaszó mellett, csinosan öltözködve, délcég lovaikon ugratnak, kezükben kardot forgatnak, a megsebzett vadkat pedig legmérgeesebb állapotjában riasztják fészkekből. A tüzes paripáján hévvel vágató, hatalmasat bőduló, sisakos Wesselényi Miklós báró e toposz megtestesítője. A harcnak ez a formája ugyanakkor kétségkívül jelentős modernizációs-civilizatorikus előrelépést jelent az eredeti modellhez, a háborúhoz képest. A 19. századtól már legfőljebb állatokat ölnek – és azt is egyre ritkábban: az újabb arisztokrata sportok a férfi virtus további szublimációjáról tanúskodnak. Jellemző például, hogy a galamblovászat fokozatosan átadja helyét az agyagalamblovászatnak. S míg korábban az "izzadt nemes" rangon alulinak számft, a vívó, evező, ökölvívó vagy úszó arisztokrata már fizikai erejének teljes latba vetésére, azaz arra kényszerül, hogy harci késztetéseit saját testébe inkorporálja.

Természetesen e rövid és szükségképpen elnagyolt utalások nem helyettesíthetik a magyar sport kezdeteinek társadalomtörténeti elemzését. Legföljebb arra szolgálhatnak, hogy nagy vonalakban érzékeltessék azokat a körülményeket, amelyek jelentős mértékben megszabják az első budapesti sportszervező, a Bécsből érkező Clair Ignác tevékenységének előfeltételeit. Napóleon egykori gárdakapitánya a 19. század harmincas éveiben a német gimnasztikát igyekszik meghonosítani a fővárosban. Ezzel valami olyasmit képvisel, ami a tradicionális magyar arisztokrácia életvitelével gyökeresen szemben áll. A szoborszerű gúlaalakzatokat kidolgozó, szer- és díszornagykorlatokat végző sportoló, aki testének tudatos építését már a gyermekkoraiban kezdi, önmagát fegyelmelzi, akinek nem mások legyőzése, hanem – a hasonlókkal való összehangolt együttműködés révén – önmaga korlátozása, testének fokozatos, tudatos, megtervezett és folyamatos építése a célja, végső soron a civilizáció kényszereinek önmagát alávető, aszketikus életmódja révén fölfelé törekvő polgárság étoszána hordozója. A Clair Ignác kezdeményezésének köszönhetően 1840-ben megalakul az NTE (Nemzeti Torna Egylet) a főleg német kultúrájú, elmagyarosodás útjára lépő polgárság egyesületének tekinthető, ahol a túlzottakkal való kapcsolatkeresés és a torna iskolai bevezetésének szorgalmazása egy közös töről fakadó, rendies jellegű, hivatásetikai diszpozíciós rendszer következménye. (Vö.: Siklóssy, 1928, különösen: 15–45. és 440–599.)

A 19. század második felének fontos társadalmi konfliktusai is jól megragadhatók a két alapvető sport, az önképzést középpontjába állító *torna* és a versengés köré szerveződő *atlétika* által képviselt jelentéstartalmak révén. Az angol mintákat szem előtt tartó magyar nemesség ugyanis a "kötött, konzervatív, zsidó-német szobatornával" szemben preferálja a "szabad, modern, keresztény úriemberek által szabadban" űzött atlétikát, melynek a gyaloglás, futás, ugrás, hajítás, vetés kívül abban az időben része még – többek között – az ökölvívás, a birkózás, a súlyemelés, az evezés, a korecsolyázás és az úszás vagy a badminton is. Sőt! E sportág propagálói a szertornát és a gimnasztikát is az atlétika összetevőjének tekintik, s ilyen értelemben teljesen fölöslegesnek tartják a torna elkülönülő intézményrendszerét. (Vö.: Siklóssy, 1929.)

A sportbeli modernizáció nemzetközi trendjeivel kétségkívül lépést tartó² magyar arisztokraták Esterházy Miksa gróf vezetésével 1875-ben egy olyan exkluzív klubot hoznak létre, amelyben a nem magyar keresztény úriembereknek nincs helyük. Az így létrejövő MAC (Magyar Atlétikai Club) egyértelműen szemben áll az NTE-vel, a viszonylag demokratikusan szervezett egyesülettel. (Az ellentétet szépen kifejezik a "club" és az "egylet" konnotációi is.) Törvényszerű tehát, hogy ebben a helyzetben a modern sportok iránt nyitott allogén háttérűek és zsidók, illetve akiket a keresztény úriemberek nem számítanak maguk közé tartozóknak, szintén igyekeznek megteremteni saját sportegyesületeiket. A nyolcvanas években tehát Budapesten megkezdődik a részben lokális, részben csoportosajátos elvek alapján szerveződő sportkörök alapítása. 1885-ben megalakul az UTE (Újpesti Torna Egylet) és a belvárosi BTC (Budapesti Torna Club), amelyekben az eleinte egyeduralkodó torna mellett fokozatosan helyet kapnak az atlétika versenyszámai is. 1888-ban egy túlnyomórészt zsidó polgárokból álló csoport, mely a tornát túlzottan konzervatívnak tartja, az NTE-hől kiválva létrehozza az MTK-t, azaz a Magyar Testgyakorlók Körét. Az alapvetően lokális szerveződésű, vegyes társadalmi összetételű UTE-vel és BTC-vel szemben az MTK nevében található "magyar" jelző – kifejezve a magyarosodás útjára lépő zsidóság asszimilációs késztetéseit – a partikularizmusoktól és helyi

patriotizmusoktól mentes "univerzális magyarságra" utal, a "testgyakorlók" nyelvjárók által kialakított fogalma a torna szellemiségének visszautasítását jelzi, a "kör" kategóriájának választása pedig egyaránt konfrontálódik az elitista "club" és a konzervativitás légkörét árasztó "egylet" intézményével. Az MTK tekinthető az első polgári sportegyesületnek, mely a modern és szabad atlétika gyakorlását tekinti legfontosabb céljának. Az egyesületet alapító és finanszírozó budapesti belvárosi, hatodik-hetedik kerületi liberális zsidó polgárság ugyanakkor hangsúlyozottan egy olyan sportkört kíván létrehozni, amelyben bárki, mindenfajta diszkrimináció nélkül, magas szinten űzheti a "legújabb" sportokat.

A férfias nemesi versengés diszpozícióit modernizáló atlétika és a feltörekvő polgárság aszketikus életvitelének racionalitását inkorporáló torna – jóllehet az adott korszakban két szembenálló világot és életstílust reprezentál – egy fontos vonatkozásban közös nevezőre hozható: a szertornász, a futó, a birkózó vagy az úszó közös abban, hogy egyedül küzd önmagával, illetve ellenfelével. E sportok nem csoportos tevékenységek tehát, hanem öntudatos nemesi és polgári individuumból megnyilvánulásai. Ezzel szemben a futball a szó többszörös értelmében tömegsport: a polgárság alatti társadalmi csoportok tagjai is űzhetik, mégpedig egy csapat tagjaként, nagyszámú szurkoló előtt. Minimális felszereltséggel is művelhető, s így kevés költséggel jár. A csapatok identitáshordozó jellege az alsóbb néprétegek kollektív distinkciós igényeit is kielégítheti. Nem véletlen, hogy a szervezett munkásmozgalom is hamar fölismeri a futballban rejlő politikai lehetőségeket.

A polgárság felé törekvő népesoportok szükségletei alapján a kilencvenes években egymás után szerveződnek meg a korábban létrejött egyesületek futballszakosztályai. Ugyanakkor új klubok is születnek, immár elsődlegesen a labdarúgás művelésére. Ezek közül a továbbiak szempontjából legfontosabb az *FTC* (Ferencvárosi Torna Club) megalapítása, melyre 1899-ben kerül sor. A főváros kilencedik kerületéhez kötődő klub elnevezése jellegzetesen magán viseli az alapítók társadalmi háttérének és vágyainak különös kettősségét. A latin-angol "club" és a németes "torna" fogalma, valamint a kispolgári és munkás dominanciájú budapesti Ferencvárosra történő utalás a lokálpatriotizmus és az univerzalizmus, az exkluzivitás és a demokratikus szerveződés sajátos keveredéséről tanúskodik. A "Fradí", a csapat máig használt bizalmas elnevezése, a századforduló tájékán még főleg németajkúak lakta városrész német rövidítésére (Franzstadt) utal. Ugyanakkor a sportegyesület színei – a zöld és a fehér – a piros kivételével a nemzeti zászlót idézik³, jelezvén az asszimiláció útjára lépett német eredetű, "alsó-közép" városi csoportok nemzeti elkötelezettségét.

Az MLSZ (Magyar Labdarúgó Szövetség) 1901-ben jön létre, s ettől kezdve csaknem minden évben megrendezi a bajnokságokat. Az első osztályban 1901-ben és 1902-ben öt csapat indul (lásd melléklet), majd 1903-tól kezdődően az első világháború kitöréséig már nyolc-főz. Az első két bajnokságot még a legrégebben alakult, s az első magyarországi futballszakosztályt is létrehozó BTC nyeri, majd 1903-tól az FTC és az MTK versengése uralja a bajnokságokat: 1903 és 1929 között e két csapat között dől el, ki végez az első osztályú tabella élén (lásd a mellékletben).

A futballesapatok társadalmi beágyazottságának eltérései megjelennek játékmódjukban, játéktípusukban is. Az első bajnokságokat nyerő BTC "kick and rush", azaz "rúg és rohanj" stílusban focizik, mivel a csapatot csupa erős testalkatú, technikailag képzetlen atléta és tornász alkotja, akik folyamatosan rohannak előre, s az útjukba kerülő ellenfeleket

gyakran egyszerűen fölírják; sok esetben a labdát a kapussal együtt pofozzák a hálóba. Lényegében az FTC játékosai is ugyanebben a stílusban kezdenek játszani: keményen, "erőből fociznak", noha náluk már viszonylag korán megjelennek a fejjátékosok és a szölcken vezetett akciók is. Az MTK az első csapat, mely a korszerű angol futball elemeit igyekszik meghonosítani: focistái "ésszel" játszanak, "elegánsan", "technikásan" cseleznek, "fű alatt" passzolják a labdát. Brüll Alfréd⁴, az egyesület karizmatikus elnöke az angol játékosok után 1911-ben angol edzőt is szerződött csapatához. Igaz, két évvel később ugyanezt az FTC is megteszi, jelezvén, hogy a ferencvárosiak sok tekintetben, így például játéktípusban is, mind többet igyekeznek átvenni az MTK-tól – nem is eredménytelenül. (Vö.: Hoppe, 1970.)

A két csapat versengése természetesen nem csupán a futballpályán zajlik, hanem az azt övező igen összetett anyagi és szimbolikus univerzumban is. Nyilvánvalóan nem véletlen – hogy egy jelentéktelennek tűnő példával kezdjük –, hogy az MTK éppen 1912-ben, egy évvel az Üllői úti Fradi-pálya fölavatása után nyitja meg saját stadionját. Miképpen az a tény is e versengés révén válik értelmezhetővé, hogy az MTK-stadiont egy árnyalattal korszerűbbnek építik az egyébként akkoriban világszínvonalúnak számító, 20 ezer nézőt befogadó Fradi-pályához képest. Talán az sem véletlen, hogy az MTK-pálya helyszínéül Brüllék éppen a Hungária körutat (!) választják, mintegy demonstrálva az MTK-t támogató zsidó polgárság erőfeszítéseit, hogy a Fradi-publikummal vívott *asszimilációs versenyfutásban* se maradjanak le.

A szurkolók szemében a Fradi – nagy riválisával ellentétben – továbbra is a "szívével", azaz nem az eszével játszik. A "Fradi-szív" képzete és konnotációi a századelőn nem is oly rejtetten hordozzák magukban az érző, érzékeny, jószívű, szolidáris, lelkes, önmagát már magyarnak érző kispolgár és a hidegen kalkuláló, üzleties szellemű, elidegenedett és idegen gyökerű nagypolgár toposzának oppozícióját. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha föltételezzük, hogy e moralizálásra hajlamosító, félperifériális léthelyzet által meghatározott kispolgári étosz fontos összetevője a Fradi-drukker énképének, melynek középpontjában az "alulról jövő", "tisztességes", "nem megalkuvó", "helyesen gondolkodó", "rendes magyar ember" identifikációs mintája áll; egy olyan minta tehát, amely nem csupán a stadionbeli viselkedés módozatait vezérelheti, hanem a politikai orientációnak is fontos, félig-meddig tudatosított összetevőjévé válhat.

A két csapat labdarúgóinak származási összetétele nem fedi egyértelműen az FTC-vel és az MTK-val kapcsolatban elterjedt társadalmi képzeteket. Kétségtelen, hogy lakóhelyük szerint valamelyest különböznek egymástól a játékosok, mivel a Fradistákat elsősorban a Csengery térről, az MTK-sokat pedig inkább az Almássy térről szedik össze a csapatok edzői, illetve toborzói. Ugyanakkor osztályhovatartozásukban nemigen térnek el egymástól, mivel főhnyire munkás- és kispolgári közegekből kerülnek ki. Figyelemre méltó továbbá, hogy az MTK játékosainak bő fele, de az FTC focistáinak is mintegy negyede-harmada zsidó származású⁵. Egyáltalán nem igaz tehát az a nézet, hogy a zsidóság csak az MTK-ban képviseltette volna magát⁶, s hogy ezért az FTC kezdettől fogva "keresztény", az MTK pedig lényegileg mindig "zsidó" csapat lett volna.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy az idő előrehaladtával, nyilvánvalóan nem függetlenül az ideológiai és politikai szféra egyre keményedő és intézményesülő antiszemitizmusától, különösen a világháborúk közötti időszakban, a két csapat szembenállásában egyre fontosabb szerepet játszik a zsidó-nem zsidó polarizáció. E polarizáció fölerősödése nem

elsősorban a két csapat szociológiai adottságaiból származik, hanem a külső, politikai-ideológiai erőter alakulását képezi le⁷. 1916 és 1925 között az MTK még egymás után nyeri az amatőr bajnokságokat (az FTC 1913 után először csak 1925/26-ban végez az első helyen), a profi labdarúgóliga 1926-os megalakulását követően a Hungáriára átkeresztelt (!) MTK fokozatosan a második-harmadik helyre szorul vissza, bár a második világháború kitöréséig még sikerül megnyernie három bajnokságot (1929-ben, 1936-ban és 1937-ben). 1926 és 1941 között egyértelműen a Ferencváros a legsikeresebb csapat: hét bajnoki címet szerez. Öt évben pedig az egyre inkább nagycsapatná váló Újpest végez az első helyen (lásd a mellékletben).

A gazdasági és szellemi élet legkülönbözőbb szféráinak árfásítási hullámai a sport mikrokozmoszában is éreztetik hatásukat. 1939-ben a Hungária élére – az árfásítás jegyében – egy szélsőjobboldali kormánybiztost neveznek ki, majd egy évvel később az egyesületet föloszlatják. (Ugyancsak betiltják az első osztály másik "zsidó csapatát", a – nevével szintén asszimilációs elkötelezettségére utaló – Nemzetit.) Ebben a helyzetben az MTK vezetői szurkolóikat a *Vasas* támogatására szólítják föl.⁸ A "polgári zsidó" és "munkás-szocdem" csapatok közötti látszólag meglepő szimbolikus találkozás szintén az ideológiai térben való elhelyezkedésükből származó közös vonások – társadalmi nonkonformizmus, marginalizálódás, antifasizmus – figyelembevételével értelmezhető. Az árfásítások lebonyolítása és a nagy rivális kiiktatása után a Ferencváros oly mértékben válik a jobbra tofódó rezsim egyik hivatalos csapatává, hogy 1944-ben, a német megszállás alatt, az a Jaross Andor lesz az elnöke, aki nyilas belügyminiszterként az egyik fő szervezője a zsidók deportálásának, s mint háborús főbűnöst, a felszabadulást követően halálra ítélik és főlakasztják. A rövid életű nácibarát kormánytörekvése nyilvánvaló: a Fradi népszerűségét fölhasználva saját kétes dicsőségét igyekeznek növelni.

Mindazonáltal leegyszerűsítés volna, ha a Ferencváros szurkolótáborát egyértelműen és kizárólag a szélsőjobboldallal azonosítanánk. Az ugyan igaz, hogy az 1939-es választások során a IX. kerületben Budapesten a nyilas pártra szavazók aránya igen magas volt.⁹ Kétségtelen, hogy a ferencvárosi Fradi-drukkerek, a gyakran német származású kisiparosok, kiskereskedők, gyári szakmunkások közül sokan csodálattal adózhatnak a Harmadik Birodalom technológiájának, s ezért is kerülhetnek – akár német származásuk újrafölfedezése révén is – a németbarát szélsőjobboldal vonzáskörébe. A szociáldemokráciában csalódott, plebejus érzületű kisemberek egalitáriánus ideológiája és populista-antiszemita nacionalizmusa miatt is szimpatizálhatnak a szélsőjossal. A kispolgári jobboldali populizmus ugyanakkor nem csupán a "nem magyar" zsidó polgársággal szemben viseltetik ellenérzésekkel, hanem számos vonatkozásában idegenkedik a felsőosztályi, dzsentroid, úri "nagymagyar" hivatalos revansizmus és irredentizmus szellemétől is.

A Ferencváros szurkolótáborát egészen egyszerűen azért nem lehet kizárólag a szélsőjobbhoz kötni, mert jóval szélesebb körű, mint a főváros IX. kerületének lakossága. Még a század legelején, a profi labdarúgóliga megalakulása előtt, az FTC az inkább belvárosi-ként és nagypolgáriként nyilvántartott MTK-val szemben egyfajta külvárosi plebejus futballesapatnak számít. S miután e tekintetben csaknem harminc éven keresztül (az Újpest 1930-as bajnokságáig) ez az egyetlen csapat, amely érdemben is beleszólhat az első helyért folytatott versengésbe, a "külvárosi népiséggel" azonosuló társadalmi csoportok tagjai szinte szükségképpen válnak Fradi-drukkerekké. Ezzel is magyarázható, hogy – Kispesttől Nagytétényig – az első osztályú csapattal nem rendelkező külvárosok és elővárosok

szurkolóinak jelentős többsége gyakran a Fradi mellé kerül az MTK-val szemben kialakult polarizációs térben. Mindezzel persze nem kívánjuk csökkenteni a Fradi–MTK szembenállás magyar–idegen, vagy ha tetszik: keresztény–zsidó oppozíciójának jelentőségét. Csúpan azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy e nemzeti–vallási–faji jellegű polarizáltságra a centrum–(fél)periféria és a (nagy)polgár–kispolgár szembenállás révén előhívható identifikációs jelcmtartalmak is ráakódnak.

Emellett arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a magyar futballbajnokságokban egészen az 1980-as évekig szinte kizárólag a fővárosi csapatok küzdenek az első helyért: vidéki csapat – a Rába ETO – teljes értékű bajnoki címet először csak 1982-ben tud szerezni. (A kép némileg ámyaltabbá válik, ha a Csepel és a Nagyvárad háborús évekbeli első helyezéseit és a Győr 1963-as "csonka bajnoki" címét teljes értékű vidéki győzelmeknek tekintjük. Ám – mint alább kifejtésre kerül – ez utóbbi eredmények valószínűleg nem mentesek bizonyos manipulációktól.) Így tehát az is természetes, hogy egy futball iránt érdeklődő vidéki ember az általában alsóbb szintű bajnokságban játszó helyi csapaton kívül valamelyik fővárosi csapatnak is drukkol. A fővárosi csapatok által hordozott társadalmi konnotációk ismeretében pedig szinte természetes, hogy a vidéki szurkolók túlnyomó többsége is Fradi-drukker lesz.

E széles körű elfogadottságnak köszönhetően a Fradi nem válhat egyértelműen a fasizálódó rezsim reprezentatív csapatává. A második világháború idején e szerep inkább az ország árszáított hadiipari centrumaihoz közel álló csapatokra, a Weiss Manfréd Művek révén fönntartott *Csepelre*, továbbá a Gamma Művek által támogatott Újpestre és *Gamma*ra hárul. Talán nem megalapozatlan, ha némi politikai csalárdságot is tulajdonítunk annak, hogy a Csepel, mely újonnan jövőnek számít a hagyományos nagycsapatok között, egygólos, "bundagyanús" győzelmek sorozatával kétszer is bajnokságot nyer a háborús években: 1942-ben és 1943-ban. Ugyanakkor a háború alatti utolsó bajnokságban (az 1944/45-ös a front előrenyomulása miatt félbeszakad), amikor az első helyet a visszacsatolt területek reprezentáns csapata, a nagyváradi *NAC* szerzi meg (!), a Csepel már csak a kilencedik helyen tud végezni¹⁰.

A kommunista hatalomátvételtől 1956-ig

1945-től 1948-ig a futball világának még többé-kevésbé sikerül megőriznie autonómiáját (lásd a mellékletet), jóllehet a háborús időszak kedvezményezett csapatainak a koalíciós időszakra még sikerült ámenteniük előnyös helyzetüket (az Újpest és a Csepel kiemelkedő szereplése bizonyára nem függetleníthető attól, hogy e csapatok játékosai többnyire nem kaptak katonai behívót, vagy ha igen, rövid szolgálatukat "betegápolóként" tölthették le). A kommunista hatalomátvételt követően azonban a sport teljes rendszerét újjászervezik az új ideológiai szempontok szerint. A Rákosi-rendszerben lényegében semmi sem történik a futballbajnokság első osztályában, ami valamilyen formában ne függene a legmagasabb politikai hatalmasságok önkényétől. Mint azt a korabeli anekdota érzékelteti¹¹, a hatalom képviselői szemében a sport elsődleges politikai ügynek számít: 1950-ben – a gleichschaltolás nem titkolt szándékával – brutálisan átalakítják a futballcsapatokat, valamennyiüket egy-egy minisztérium, gazdasági ágazat vagy területi egység alá rendelve. Más szóval: a

kommunista rezsim megkísérli, hogy a csapatokat megfossza korábban hordozott jelentéstartalmaiktól, anyagi bázisuktól, sőt, gyakran szurkolótáboruktól is.

Az anyagi és szimbolikus források újraelosztása során – a szélsőjobboldalhoz fűződő bajjos emlékek kapcsolatai és kiemelkedő népszerűsége miatt – a nagycsapatok közül az FTC tűnik a legveszélyesebbnek a hatalom szemében. Az egyesület ezért rendkívül nehéz és bizonytalan helyzetben találja magát a fordulat évében: 1948-ban Damoklész kardjaként lebeg fölötte a felszámolás veszélye. A fölösztatás ódiúmát azonban a kommunista párt mégsem meri fölállalni. 1948 decemberében ugyan a "kemény magnak" számító B-közép "fasiszta provokációt" megtorlandó a csapatot négy hétre eltiltják a bajnoki résztvételtől, az óriási fölháborodás következtében a büntelést végül is a Fradi-pálya betöltésére enyhítik. Jellemző a Fradi akkori játékeréjére, hogy ilyen körülmények között is 11 pontnyi különbséggel nyeri a bajnokságot a második helyezett MTK előtt¹². 1950 után azonban a csapatot valósággal kiszigerelik: legjobb játékosait elviszik, az Élelmezési Dolgozók Szakszervezetének csapatává teszik, nevét előbb ÉDOSZ-ra, majd 1951-ben Kinizsire¹³ módosítják, s még hagyományos zöld-fehér színeit is fehér-pirosra változtatják.

1949-ben, amikor valamennyi jelentős futballesapat élére a nómenklatúra egyik meghatározó figurája kerül (az egyesületek rangja legpontosabban vezetőjük politikai pozíciójával mérhető), a Ferencváros elnöke Münnich Ferenc, Budapest akkori rendőrkapitánya lesz. Kiválasztásában – súlytalan személyisége és a hatalom központi figurának való alárendeltsége mellett – talán német neve és származása is szerepet játszhat¹⁴. Ily módon – még ha sajátos formában is – a meggyengült csapat a Rákosi-rendszer kezdetekor is hordozza egykori "sváb" kötöttségeinek reminiscenciáit. 1950 után, amikorra az FTC-ből ÉDOSZ SE (majd Kinizsi) lesz, a nagypolitikában szerepet nem játszó élelmiszeripari vezetők kerülnek az élére: a csapat ennek megfelelően is szerepel a bajnokságban (noha 1956 felé közeledve egyre jobb helyen végez – lásd a mellékletet). Szurkolótáborában azonban ezek az átszervezések csak a rejtett szembefordulás és az alig titkolt dac érzéseit táplálják.

A kommunista vezetőknek nincs okuk arra, hogy az MTK-val szemben is hasonló intoleranciával lépjenek föl. Ugyanakkor – a csapathoz tapadó "zsidó jelleg" miatt – mégis bizonyos fenntartással viseltetnek iránta (ennek sajátos bizonyítéka, hogy az egyesület színeit piros-fehére módosítják, talán ezáltal is igyekezték elkerülni az izraeli állami zászló kék-fehér színéből adódó esetleges konnotációkat). Viszont az a tény, hogy 1950-ben az egyesület támogatójává a Textilipari Dolgozók Szakszervezete válik, s ezzel az MTK neve "Textilesre" módosul, bizonyos értelemben a szimbolikus folyamatosság jeleként is fölfogható, hiszen a "zsidó textilesek" (gyárosok és kereskedők) a megalakulástól kezdve az MTK legfontosabb támogatói, illetve fönttartói. Ugyanesak a folytonosság jeleként értelmezhető, hogy a csapat elnöke az ötvenes évek elején a kommunista pártelithe tartozó tervhivatali elnök, Vas István lesz, aki – közegében teljesen szokatlan módon – nem csupán "humanista elgyöngüléseiről" ismert, hanem olyan kivételes pártmunkos, aki nem tagadja meg zsidó származását, sőt, kivételes pillanatokban még cionista szimpátiájának is hangot mer adni. (Egyesek szerint kapcsolatokat tart fent a Magyarországon hamarosan betöltött Jointtal, a koncentrációs táborok túlélőit támogató amerikai szervezettel is.) 1951-ben azonban az MTK a rendszer leggyűlöltebb és legfölelmetesebb erőszakszervezete, az ÁVH-nak a csapata lesz, s nevét előbb Bástyára ("Magyarország nem rés, hanem erős bástyá az imperializmus ellen folytatott harcban"), majd 1953-ban Vörös

Lobogóra változtatják. Ezzel az intézményi háttérrel és névvel az egyesület által hordozott jelentések a régi és új tartalmak szinte perverz folyamatosságáról tanúskodnak, hiszen a korabeli társadalmi megítélés szerint az ÁVH a "zsidó-kommunista hatalmi centrum" terrorszervezete. Így a futballszurkolók szemében a régi rendszer zsidó elitjének csapata az új rendszer zsidó elitjének csapatává válik. A csapattal szembeni antiszemita érzületek újratermelődésének hivatkozási alapja tehát továbbra is fennmarad.

Az ötvenes években az FTC–MTK rivalizálás elveszíti "örökrangadó" jellegét, hiszen kettőjük közül ekkor csupán az MTK szólhat bele a bajnokságért folytatott küzdelembe (lásd a mellékletben). S míg az MTK szurkolótábora a náci népitás, majd az ezt utólagos zsidóság egy részének kivándorlása következtében brutálisan csökken (amit semmiféleképpen sem ellensúlyoz a kommunista politikai rendőrség taglétszámának földuzzadása, arról nem is szólva, hogy az ÁVH újonnan rekrutálódott apparátusának tagjai legföljebb az MTK "kényszerdrukkereinek" tekinthetők), addig a Fradi továbbra is a legnépszerűbb csapat marad. Mi több, az ellene hozott intézkedések a rejtett ellenzékiség jelképes glóriáját is megteremtik számára. A korszak megfélemlítésen és totális ellenőrzésen alapuló légkörében azonban nem nyílik lehetőség az MTK-val szembeni nyilvános antiszemita és rendszerellenes megnyilvánulásokra (miként utólagra épp a fordulat évében, a már említett 1948-as Vasas elleni meccsen). Ezek az indulatok majd a Kádár-korszak liberálisabb légkörében törnek felszínre, eleinte még csak határhelyzetekben, később (az 1980-as évek közepétől) egyre gyakrabban.

A rendszer legkedvesebb csapata kétségkívül az egykori Kispest újjászervezése révén megszülető *Honvéd* lesz (hajdani színei, a piros és a fekete helyébe – a változatosság kedvéért – a piros és a fehér lép). A kispolgári jellegű külváros csapata, melynek szurkolótábora a nagyok közül elsősorban a Fradit támogatja, a profi liga 1926-os megalakulásától a fordulat évéig az első osztályú bajnokság alsó régiójában foglal helyet. 1949-ben, a legjobb játékosok átirányításával azonban a rendszer vezetői a mindenkori magyar futball-történelem legjelentősebb együttesét hozzák belőle létre: a *Honvéd* az adott időszakban valószínűleg a világ legjobb csapatának tekinthető. A "néphadsereg" fennhatósága alá kerülő együttes pusztán elnevezése is fölér egy politikai programmal. Az általa hivatalosan kínált identifikációs elemek a korszakban egyébként szigorúan lefajtott nemzeti érzelmi-érzületi húrok szinte észrevétlen pengetésére készítetnek. Nevének negyvennyolcas remniscenciái jelentős mértékben hozzájárulnak a népi demokratikus haderő által képviselt új típusú militarizmus elfogadhatóvá tételéhez.

A kommunista vezetők számítása ezáltal többé-kevésbé beválhat: a *Honvéd* (illetve a magyar futballválogatott) képes a kommunizmus felsőbbrendűségének látszatát keltetni az "imperializmussal" szemben, s ezáltal a párt hatalmának egyfajta igazolásául szolgálni. A tiszti egyenruhákban parádézó, sokszor szinte frásztudatlan, alutól jött játékosok pályavéneket hihetetlen magasságokba röpítő meredeksége, rendkívüli privilégiumaik halmaza, a kor kritériumai szerint mesés anyagi ellátottságuk és világhírük a népi demokratikus rendszerek által biztosított karriernek csodába illő esélyével kecsesgöngyölítik a mindennapi halandókat. A nép egyszerű fiaiból ünnepeket világsztárokká váló futballisták sokak szemében képcsek az érdemelv szerinti kommunista mobilitás határtalanságát példáznak¹⁵.

A totalitárius rendszerek mindig is kedvelik a látványos tömegdemonstrációkat, melyek – afféle cirkuszi legitimációs aktusként – hatásos alkalmakat teremtenek a nép és a rezsim közötti érzelmi összhang euforizált kifejezésére. A május elsejei felvonulás, a munkásgyű-

lés, a tömegdalos mozgalom vagy az úttörő sdi az ötvenes években nagyjából hasonló funkciót tölt be, mint a tömegsport és a futball. Ez utóbbi azonban sokkal hatékonyabbnak bizonyul, mint az előbbiek, hiszen a munkahely vagy az iskola által szervezett akciókban való kényszerű részvétel hosszú távon csak a fölülről mozgósítottak ellenérzéseit fokozhatja. A futballmeccsek ugyanakkor tényleges és összetett, érzelmileg és indulatilag átélt azonosulási lehetőségeket kínálnak a partikuláris csoportkötöttségeiktől erőszakkal megfosztott tömegek számára – s ebbéli minőségükben az adott időszakban teljesen kivételesen tekinthetők. Nem véletlen tehát, hogy a mérkőzéseken tízezrek tolonganak. S jóllehet a pályákon elvileg a szocialista építőmunka különböző hivatalos szereplőit és intézményeit képviselő csapatok küzdenek egymással (bányászok és vasutasok, a néphadsereg és a rendőrség, az élelmiszeripar és a textilipar), könnyen belátható, hogy a szurkolóknak módjuk nyílik a csapatokat a tradicionálisan rögzült lokális, ideologikus vagy szimbolikus jelentéstartalmakkal is fölruházni. Az ÉDOSZ vagy a Textiles a hű drukkerek szemében továbbra is Fradi és MTK marad – a csapatazonosság valamennyi történelmi hozadékával együtt. A tradicionális elemek mellett, azokra mintegy ráépülve természetesen működnek a kommunista ideológia korifeusai által kímunkált új konnotációk is, melyek a fennálló rezsim ideológiailag megkonstruált szimbolikus terében a politikailag legitimnek minősülő alternatívák körében maradnak.

A mindenható párt ekkor elég erősnek érzi magát és erőszakosan vezeték ahhoz, hogy a futball révén mozgásba lendülő fizikai energiákat és szimbolikus erőket kontrollálja, továbbá kellő fontosságú legitimációs eszköznek tartja e sportot ahhoz, hogy hatalmas anyagi ráfordításokat se sajnáljon. Ennek tulajdonítható az ötvenes évek első felének stadionépítési és -rekonstrukciós hulláma: a legtöbb első osztályú egyesület pályáját fölújítják, nagyobb befogadóképességűvé teszik. 1953-ban Budapesten fölavntják a kor nemzetközi léptékkal mérve is a legmodernebbek közé sorolható, százezer néző befogadására tervezett futballarénáját, a Népstadiont. Annak érdekében is mindent elkövetnek, hogy a kommunista sikerpropaganda céljaira alkalmas nemzeti futballválogatotat fönntartsák. Az ötvenes évek "aranycsapata", melybe a Honvéd nyolc, az MTK három játékost ad¹⁶, valóban meghálálja a számára nyújtott privilégiumokat. Az együttes 1952-ben megnyeri az Olimpiát, 1953-ban pedig – elsőként az európai csapatok közül – otthonukban veri (6:3-ra) az angolokat. E sikersorozat és az ennek tulajdonított politikai jelentőség logikájában értelmezhető az 1954-es futballvilágbajnokság döntőjében elszenvedett váratlan vereség különös bumeráughatása. A felbőszült és csalódott szurkolók a hazatérő futballválogatotat elleni tüntetés során – a rezsim története során lényegében első alkalommal – a kommunizmussal szembeni érzületeiknek is hangot adtak. Ebben a helyzetben a rendszer bölesebbnek látja az incidensek elhallgatását és eltussolását, mintsem hogy megtortást alkalmazzon. (A magyarországi futballgyász sajátos ellentétéként fogható föl a döntőt követő nyugat-németországi futballeufória. A magyarok fölötti győzelem az első nemzetközi súlyú szimbolikus aktus, amely egyértelműen a világháborúban súlyosan sérült német nemzeti magyság- és identitásigény kielégítését célozza.)

A rendszer harmadik kiemelt csapata az egykori Újpestből átszervezett *Újpesti Dózsa*. Ez a klub is összetett múlt- és jelenbeli konnotációkat hordoz, hiszen nevével egyaránt utal a fővárostól északra elhelyezkedő, túlnyomórészt nagyipari munkások és zsidó (kis)polgárok lakta egykori önálló városra, valamint Dózsa Györgyre, akit a kommunista rezsim nemzeti hősnak, a paraszti osztályharc forradalmi vezetőjének tekintett. A névszimbolika

szándékolt jelentéselemei tehát a lokalításra és egyfajta baloldali populizmusra irányulnak. A szurkolók szemében ugyanakkor a csapat őrzi sajátos, munkás és egyben "zsidó" jellegét. Mi több, a csapat, az árszámított Gamma Művek általi háborús támogatottságának köszönhetően, némi jobboldali-militáns konnotációktól sem mentes. Föltételezhetőleg mindezek ellensúlyozása és a "népi demokratikus" jelleg erősítése érdekében teszik meg az együttest a Belügyminisztérium, pontosabban a rendőrség csapatává. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a Dózsa a "testvéri országok" belügyminisztériumai által fönntartott rendőrségi *Dinamó-csapatok* (Moszkvai Dinamó, Kijevi Dinamó, Bukaresti Dinamó, Berliini Dinamó) "nagy családjának" tagjává válik. (Dózsa György neve – ideológiailag fölhasználható jelentéstartalmai mellett – nyilvánvalóan kezdőbetűjének is köszönhetően kerül kiválasztásra.)

Az egyesületek "demokratikus átszervezésekor" a hatalom igyekszik más csapatoknak is juttatni a rendelkezésre álló erőforrásokból. Mindezt persze úgy teszi, hogy a kiemelték pozícióját alapvetően ne veszélyeztesse, ám a klubok közötti versengés mégis magában hordozza a (kalkulált) véletlenek esélyét. A játékosok és anyagi erőforrások elosztása mellett a Párt arra is nagy súlyt fektet, hogy a szimbolikus jelentéstartalmak adagolása szintén a "szocialista társadalom építésének" céljait szolgálja. A vidéki csapatok között is megjelennek tehát a nagy erőszakszervezetek által támogatott helyi Honvédek és Dózsák, továbbá fölbukkannak a "szocialista ipar" ágazataira és jelszavaira utaló új elnevezések: a Bányász, a Lokomotív, a Haladás, az Építők vagy az Előre. Ugyanakkor jellemző az új rezsimben is továbbélő Budapest-központúságra, hogy a tízennégy csapat részvételével zajló bajnokságokban az egész időszakban csak kétszer fordul elő, hogy a nyolc vidéki csapat közül az egyik (a Dorogi Bányász) az ötödik helyig jusson föl a tabellán (lásd a mellékletet).

Külön említésre méltó a *Vasas* csapata, mellyel kapcsolatban a kommunisták viselkedését bizonyos ambivalencia jellemzi. A korábbi rezsim baloldali ellenzékiességét megtestesítő angyalföldi együttes neve – kivételként – változatlan maradhat; ebben az értelemben kétségkívül egyfajta lokálisan jól behatárolható, baloldali folytonosság képviselőjének számít. A szociáldemokratákhoz fűződő kapcsolatai miatt azonban a hatalom bizalmatlanul szemléli. (Ne feledjük: a demokratikus baloldali munkáspártot a kommunisták a fordulat évében egyszerűen bekebelezik.) Fölösztatására ugyan nem vállalkoznak, ám az erőforrásokat úgy adagolják számára, hogy az előnyhelyzetbe juttatott Honvéd, Bástya és Dózsa előtt lehetőleg ne végezessen a bajnokságban (lásd a mellékletben).

Végül, nem érdektelen röviden utalni a *Csepel* csapata által hordozott jelentéstartalmak módosulásaira sem. A legnagyobb magyar világháborús hadiüzem támogatása révén kompromittálódott együttest illetően, paradox módon, a kommunistáknak könnyebb dolguk van. Csepel ugyanis – Angyalfölddel szemben – nem rendelkezik olyan erős és egyértelmű szociáldemokrata hagyományokkal, amelyektől a kommunisták elhatárolódni kényszerülnének. A Csepel futbalcsapatához tapadó esetleges szélsőjobboldali jelentéstartalmak az ideológiai erőterben olyan távol helyezkednek el az új hatalom szélsőbaloldali eszmeiségétől, hogy viszonylag problémamentesen lefedhetők a "vörös Csepel", azaz a fasiszták elleni peremvárosi "vörös zóna" egyik kítettett helyszínét reprezentáló csepeli proletármegmozdulások legendáriumával. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a névadási hullám során a klub a Csepel-Vasas elnevezést kapja, s ezáltal tagjává válik a szocialista építés proletár élcsapataként feltüntetett (azaz szimbolikus maradóktalanul

kisajátított) nehézipari vas- és kohómunkások családjának. A háború alatti és a koalíciós periódusbeli pozíciójához képest ugyanakkor az együttes egyre gyengébbnek bizonyul¹⁷.

4. A futball a "kádári konszolidáció" időszakában

A foci világának tanulmányozása azért is rendkívül tanulságos, mert általa érzékelhetővé válik a kelet-európai politikai rendszerek mindennapi működésének számos jellegzetessége. Így van ez a Kádár-rendszer esetében is, melynek az egyes elkülönülő szférákkal kapcsolatos stratégiái jól rekonstruálhatók a sportág elemzése révén. A futball autonómiájának lassú növekedése pontosan tükrözi a hatalmi centrumnak az államilag kontrollált "fogyasztói szocializmus" fölépítésére irányuló törekvéseit. A rendszer által felkínált társadalmi szerződések értelmében a politikai közömbösségért és engedelmségért cserébe az emberek és intézmények szabadsága mind nagyobb és mind szélesebb körűvé válhat. Más szóval: egyre több szférában egyre nagyobb cselekvési tér nyílik. Hangsúlyozni kell azonban ennek az autonómiának a viszonylagosságát, hiszen alapjául az ötvenes évek brutális totalitarizmusától való elhatárolódás kontrasztja szolgál. A történelmi kontraszt legitímációs eszközként történő felhasználása (mely az idő előrehaladtával kiegészül, illetve behelyettesítődik a környező "baráti szocialista országokra" történő hivatkozás hálás kontraszthatásával) mindaddig többé-kevésbé sikeresnek bizonyul, amíg az általa előtérbe tolt jelentéstartalmakat nem érvénytelenítik a nyugati referenciák.

A futball világának újjászervezése arról tanúskodik, hogy az új hatalom tisztában van a történelmileg rögzült szimbolikus megkülönböztetések súlyával, s azzal, hogy az engedmények egyfajta politikai *captatio benevolentiae*-t is eredményezhetnek. Az eredeti nevek visszaadása révén megvalósítandó jelképes kárpótlásra, valamint a futballtámogatási és -tulajdonosi rendszer megváltoztatására irányuló kádárista igyekezetet elsősorban az magyarázza, hogy a legitímációs válsághelyzetben a tevékenység- és szórakozásforma viszonylag szabadabb művelésének lehetővé tételét alkalmasnak vélik a rendszer népszerűtlenségének csökkentésére. Kádárék mindent megtesznek azért, hogy – amennyiben ez különösebb politikai vagy gazdasági költséget nem jelent számukra – a tribünök népének kedvében járjanak (ami igen nehéz feladat az aranyozott börtönükből eltávozott Puskásék hiányában). Ezért maguk igyekeznek az egyes klubokról lehántani a Rákosi-diktatúrában rájuk kényszerített, s a szurkolók túlnyomó többsége által gúnyolt és gyűlölt konnotációkat, s azt is eltűrik, hogy a csapatok által hordozott eredeti jelentéstartalmak java része újból föléledjen.

E szándéknak köszönhetően a legrégebbi és legmélyebben rögzült történelmi tradíciókkal rendelkező FTC és MTK visszakapja hajdani nevét és klubszíneit, így – a politikaeszmélők reményei szerint – a két csapattal azonosuló tömegek korábbi sértettségére tárgytalanává válhat. A rendszer számára természetesen a hatalmas Fradi-szurkolótábor kiengesztelése az elsődleges cél. Az ötvenes évek végétől ismét hangsúlyosabbá válnak az egyesületek helyi beágyazottságára utaló elemek. A vidéki csapatok általában továbbra is valamilyen gazdasági ágazathoz vagy regionális érdekeltségű "szocialista iparvállalathoz" tartoznak, az előző rendszerben engedélyezetthez képest azonban több lehetőségük nyílik kötődésük lokális vonatkozásainak kifejezésére. A háború utáni nagycsapatok közül ugyanakkor a

mindvégig változatlan nevű Újpesti Dózsa és Budapesti Honvéd egészen 1990-ig a rendőrség, illetve a honvédség fennhatósága alatt marad, jelezvén, hogy az átszervezéseknek és újraértelmezéseknek a rendszer abroncsai által összeszorított politikai tér korlátain belül kell maradniuk.

Az ötvenes évek ellentmondást nem tűrő, durva beavatkozásainak helyébe egy rafináltabb és áttételesebb szelekciós elvekkel manipuláló sportpolitika lép, mely önmagát egyfajta "meritokratikus pluralizmusként" igyekszik láttatni. A hatalmi centrum – az MLSZ monopolizálta erőforrás-allokáción keresztül – továbbra is képes beavatkozni az első osztályú csapatok közötti erőviszonyok alakulásába. Ezek az erőviszonyok azonban többnyire mégis mindinkább a futball világának belső játékszabályai szerint alakulnak; a politikailag kívánatosnak tartott állapottól való eltérés esélye az idő múlásával együtt növekszik. Más szóval: a foci univerzuma ékesen példázza, hogy a Kádár-korszak társadalmának egyes erőtereiben – a politikai engedmények kiszámított adagolásának köszönhetően – az immanens tétek játékszabályok fokozatosan előtérbe kerülnek.

A bajnoki tabella alakulására vetett futó pillantással is megállapítható, hogy a Kádár-rendszerben az MTK és a Honvéd korábbi privilegizált helyzete megszűnik. Jóllehet 1958-ban az MTK-nak még lehetősége van arra, hogy megnyerje a bajnokságot, az idő előrehaladtával mind hátrább kerül a tabellán (a nyolcvanas évek elején még ki is esik az első osztályból), s lényegében 1987-es bajnokságáig a középmezőnyben helyet foglaló átlagcsapat marad. A Honvédot is megrendíti világszínvonalú játékosainak disszidálása, valamint az, hogy immár nem élvezzi a "mesterséges felpumpáltság" előnyeit: a nyolcvanas évek közepéig kell várnia, hogy ismét első helyen végezzen. Mindazonáltal a Honvéd az MTK-nál egyértelműen fontosabb szerepet játszik, hiszen többnyire a bajnokság élesoportjában végez. Az Újpesti Dózsa, a korábbi rendszer harmadik privilegizált csapata viszont egyre kedvezőbb pozícióba kerül: a hatvanas években kétszer, a hetvenes években nyolcszor (!) nyer bajnokságot, s többnyire máskor is versenyben van az első helyért. A kádári periódus első harmadának legsikeresebb csapata azonban a Rákosiék által némi fenntartással kezelt Vasas lesz, mely 1956-tól a hatvanas évek végéig ötször végez a tabella élén. Története során először mindjárt az első, csonka bajnokságban, 1957-ben. Ennek szimbolikus súlyát – úgy gondoljuk – nemigen lehet túlbecsülni! Ami pedig az egykor szebb napokat látott Csepelt illeti: a csapat 1959-ben még meg tudja nyerni a bajnokságot, utána azonban egyre lejjebb csúszik, olyannyira, hogy a nyolcvanas években kétszer is kiesik az első osztályból.

Noha a "sztálinizmus áldozatának" számító Fradival szemben a Kádár-rendszer bukásáig fennmarad valamiféle hivatalos tartózkodás, a csapat helyzete a hatvanas évektől kezdve alapvetően megváltozik. A konszolidációs folyamat adott állapotára vonatkozó finom indikátornak is tekinthetjük például azt, hogy a Fradi – 1949 után először – éppen 1963-ban, azaz abban az évben nyeri meg a bajnokságot, amikor egy amnesztiarendeletnek köszönhetően a börtönökből kiszabadulhat az 1956-os politikai foglyok jelentős része. Nem véletlenül skandalizálják tehát a régi-új bajnokcsapat szurkolói: "bajnok lett a Ferencváros, faszja gyerek Kádár János"¹⁸. Jellemző, hogy az évtized végéig még háromszor végez az első helyen, így az adott időszakban a Vasas után a második legsikeresebb csapatnak tekinthető. És annak jelentőségét sem szabad alábecsülnünk, hogy a hatvanas-hetvenes évek talán legjelentősebb és legköltségesebb futballberuházása éppen az FTC Üllői úti stadionjának 1974-es följújtása.

A Kádár-korszak újdonságának tekinthető, hogy az első osztályú futballbajnokságban a vidék is mind nagyobb szerepet kezd játszani. 1926 előtt – mint tudjuk – az első ligában csak a főváros, illetve a fővárosi agglomeráció csapatai vesznek részt. Vidéki együttes – az erdélyi válogatottnak számító Nagyvárad – korábban csupán 1944-ben, politikailag nem kifejezetten ártatlan körülmények között végez az első helyen. Ebben az összefüggésben tehát különleges jelentősége van annak, hogy a Győri Vasas – még ha kissé "bundagyánús" módon is¹⁹ – megnyeri az 1963-as (csonka ősz) bajnokságot, amit aztán a nyolcvanas években, immár RÁBA ETO-ként, kétszer is megismétel. De nem csupán a győriek szerepelnek jól a bajnokságban. Ami ugyanis korábban elképzelhetetlen volt, az a hatvanas évektől fogva többé-kevésbé megszokottá kezd válni: az élbolyban, számos budapesti nagycsapatot megelőzve, vidéki együttesek is találhatóak. Így – a szocialista iparosítás sikereit példázva – a legjobbak között is végezhetnek a tatabányai, a salgótarjáni, a komlói vagy a dorogi bányászcsapatok, majd a hetvenes évektől kezdve a székesfehérvári Videoton, később pedig a Rába ETO. A vidék súlyának növekedését jelzi az is, hogy a játékosok és az edzők immár nem kizárólag a főváros felé áramlanak, hanem olykor (s az idő előrehaladtával egyre gyakrabban) a fővárosból a vidék felé irányuló mozgás is megfigyelhető. Jól érzékelhető tehát a rezsímnek az a törekvése, hogy az esélyeket decentralizálja, vagy ha tetszik, a "Budapest-vidék lejtőt" némileg az egyensúlyi helyzet felé billentse. A tényleges erőviszonyokban persze mindvégig megmarad Budapest dominanciája, amit a csapatok bajnoki helyezésein kívül az is ékesen illusztrál, hogy a nyolcvanas évekig vidéki játékos csak kivételes esetben kerülhet be a válogatottba.

Ha a foci világában érvényesülő "meritokratikus pluralizmus" okait keressük, először talán arra érdemes utalni, hogy az életszínvonal emelkedésével vagy a második gazdaság megjelenésével párhuzamosan – hogy csak címsszavakban utaljunk a "fogyasztói szocializmus" kibontakozását jelző néhány sajátosságra – a futball legitimációs funkciója veszt súlyából. A hidegháború enyhülése szintén a sport jelentőségének csökkenése irányába hat, hiszen a korábbihoz képest oldottabb nemzetközi légkörben kevésbé indokolt a szimbolikus felsőbbrendűség kifejezésére hivatott beruházásokra a kelleténél többet költeni. Ebben a helyzetben így szinte törvényszerűen növekszik a futball által hordozott nem kontrollált, nem kiszámított értékek és identifikációs tartalmak (újra)fölbukkanásának és szabadabb mozgásának esélye. Így például a rezsím eltekint attól, hogy a magyar futball birodalmában a hatvanas években uralkodó koronázatlan császár, az aranylabdás Albert Flórián személyének karizmatikus kisugárzását saját céljaira használja föl, és azt sem akadályozza meg, hogy a legnépszerűbb magyar futballista a Fradi középcsatára maradjon. Puskásék pályájával összehasonlítva a tény jelentősége egyáltalán nem lebecsülendő.

Ami a hatalom oldaláról a futball "legitimációs funkcióvesztéseként" határozható meg, az a társadalom nézőpontjából azt jelenti, hogy csökken annak a valószínűsége, hogy a sportág a kitüntetetten fontos anyagi és szimbolikus beruházások és nagyratörő mobilitási aspirációk univerzuma maradjon. Más szóval: az erőter funkcionális súlya autonómiájának növekedésével fordított arányban változik, s belső rendje fokozatosan a helyi, sőt, olykor a magánérdekek tökéllátottságának erőviszonyai alapján alakul. Ami a hatvanas-hetvenes években még egy központi hatalomtól függő, többé-kevésbé mesterségesen konstruált versengés szimbolikus jelentéstartalmai között zajlik, a nyolcvanas évekre a pénzügyi, politikai és adminisztratív erőforrásokkal bíró helyi intézmények tényleges csatározása

lesz. A gyakorlatban mindez azt jelenti, hogy például a szocialista nehézipar finanszírozta vidéki együttes mindinkább háttérbe szorul a fejlettebb technológiára épülő, "szocialista összekötetésekkel" bíró "vörös báró" nagyvállalata által támogatott csapattal szemben. A korábbiakhoz képest teljesen szokatlan jelenség az is, hogy egy vidéki nagyüzem köré szerveződő klub azért tudja sorozatosan legyőzni a rendőrség vagy a honvédség együttesét, mert az adott időszakban a központi erőszakszervezetnél hatékonyabban képes erőforrásait a futballba fektetni. És itt nem föltétlenül arról van szó, hogy, mondjuk, a Rába Műveknek vagy a Videotonnak a rendőrségnél több pénze volna, hanem arról, hogy a rendőrség – az expanzív szocialista nagyüzemmel szemben – egyéb feladataihoz képest immár nem tartja olyan elengedhetetlennek a futball támogatását. Mindez persze úgy is megfogalmazható, hogy a modernizálódó szocialista nagyüzem – az erőszakszervezettel szemben – sporttal kapcsolatos politikájában inkább a piaci megfontolásokat, és nem annyira az ideológiai-legitimációs szempontokat érvényesíti.

Ugyanakkor a profi futball számára biztosított autonómia a bő három évtized valamennyi periódusában a körülmények által megszabott, jól behatárolható korlátokba ütközik. A Vasas hatvanas évekbeli kiemelkedő szereplése például bizonyára nem függetleníthető attól a tényről, hogy ezt a csapatot a posztstálinista rendszer szinte hivatalos kedvencének tekinti, és hogy mérkőzésein maga Kádár is gyakorta fölbukkan. A korábbi szociáldemokrata asszociációtól megúszott Vasas az újonnan konstruálódó ideológiai térben a szocialista társadalom fölépítésére hivatott "munkásosztály", azaz a rendszer tömegebázisának tételezett társadalmi csoport megtestesítőjévé lesz, miközben beágyazottságának Angyal-földre utaló lokális elemei is fölerősödnek. És amikor a Vasas némileg háttérbe szorul, helyét az az Újpesti Dózsa veszi át, amely hangsúlyozottan és köztudottan továbbra is a rendőrség, illetve (a kommunizmus bukásáig fennmaradó "Dinamó-család" tagjaként) a szovjet típusú rendszerek erőszakszervezeteinek dicsőségét hivatott képviselni. Miképpen a Rába ETO vagy a Videoton nyolcvanas évekbeli kiemelkedő szereplését sem tekinthetjük csupán a véletlenek összjátékából fakadó ártatlan következménynek, hiszen e vidéki sikercsapatok mögött mindig megtalálhatók az igen erős érdekérvényesítési pozícióban lévő nagyvállalati vezetői kör tagjai, akik a pártelit legfőbb régióiban lobbizva képesek a csapatuk számára szükséges erőforrások mozgósítására. Vagy utalhatunk arra is, hogy míg a hatalom egészen a nyolcvanas évek végéig – a Fradi kivételével – a csapatok legtöbbször legitimációs funkciókat ró, addig a kényelmetlen és veszélyeket rejtő jelentéstartalmakat hordozó MTK a középszerűség purgatóriumára ítéltetik. Kádárék ugyanis tarthatnak attól, hogy egy esetlegesen sikeres MTK-val szemben kibontakozó antiszemitaizmus, a nemzeti identitás-elemek kontrollálhatatlan regisztereit mozgásba lendítve, saját pozícióikat is veszélyeztetheti. S miután a Rákosi-diktatúrát a néphit továbbra is "zsidó kommunizmusnak" tartja, a "fogyasztói szocializmus" urai igyekeznek elkerülni, hogy a "zsidó hatalom" örökösének kényelmetlen pozíciójában találják magukat. (Ebben az összefüggésben egyébként az MTK 1987-es bajnoki címe – némi értelmezéssel nagyvonalúsággal – akár a rendszer összeomlásának előjeleként is fölfogható. Ám ha e megállapítást esetleg kétségesnek ítélnék is, az MTK fölemelkedése mindenképpen a központi ellenőrzés hatékonyságának radikális csökkenését fejezi ki.)

5. Szimbolikus erőszak a stadionokban

A Kádár rendszerben a Fradi és az MTK oppozíciójából származó jelentéstartalmak veszítenek korábbi gazdagságukból és intenzitásukból, ám a történelmileg rögzült konnotációk jó része – jóllehet sokszor módosult formában – a megváltozott körülményeket is túléli. A jelentéstartalmak intenzitásának esőkenése kétségtelenül összefügg azzal, hogy a Fradi és az MTK között huszonöt éven keresztül klasszikus különbség van: hiszen míg az egyik csaknem minden évben a bajnoki címért verseng, nemzetközi kupákban játszik, s játékosainak jó része a válogatottban szerepel, addig a másik számára sikerként könyvelhető el az is, ha a hatodik helyig jut föl a tabellán. Az FTC továbbra is a legnépszerűbb csapat marad, míg az MTK szurkolótáborára egyfolytában apad: a Soah, a zsidó közönség jelenős részének elvándorlása 1945, majd 1956 után egyaránt az MTK-drukkerek táborának megfogyatkozásával jár. S ne feledjük: az első osztályban játszó valamennyi együttes rendelkezik tradicionális lokális kötődésekkel, szemben az MTK-val, amely, egyetlen csapatként, ezt nélkülözi. Már a századelőn épült MTK-pálya sem azért kerül egy olyan telekre, a Kerepesi temető, vasúti töltések, üres grundok és nyomortanyák közelébe, mert arrafelé laktak volna az MTK-szurkolók tomegei, hanem inkább a Hungária körút neve által szimbolizált asszimilációs jelentéstartalmak, és főképp a Fradi-pálya közelsége miatt. Egy ötvenes-hatvanas években születő kispesti vagy újpesti gyerek – a családi és környezeti hagyományok alapján – nagy valószínűséggel akkor is a Honvéddnak vagy a Dózsának drukkolt, ha szülei esetleg nem rokonszenveznek a politikai rendszerrel. De MTK-szurkolóvá válni az utcán – e lokális kötődés híján – szinte lehetetlen. A családból származó MTK-identitás átadásának valószínűségét pedig esőkkenti, hogy a zsidó szülők, az antiszemitizmustól való félelmükben, származásukat sokszor eltitkolják, és gyermekeiket más csapatok szurkolóivá, "futballsemlegessé", sőt, olykor akár Fradi-drukkerré próbálják nevelni (vagy legalábbis az iskolai környezetében esetleg Fradi-drukkerré váló gyerek csapatazonosulását tolerálják). Az is gyakran előfordul, hogy egyes zsidó családok az ötvenes-hatvanas években MTK-drukkerből Dózsa drukkerekké válnak, részben a kommunista rendőrség iránti esetleges érzelmi kötődésük folytán, részben az Újpesti Dózsa által hordozott egykori "zsidó referenciáknak" megfelelően, részben pedig a legkevésbé ellenszenves szimbólumtartalmakat hordozó és egyben győzelemesélyes charme-jának büvkörébe kerülve. Ezek a tényezők persze egymást erősítve, egyszerre is hathatnak.

Mindazonáltal az MTK csapatához mindmáig a "zsidó csapat" konnotációi tapadnak, jóllehet játékosai között az elmúlt negyven évben bizonyára csupán elenyésző arányban találhatnánk zsidó származásúakat. Márpedig a szurkolók kollektív emlékezete számos példát őrzött meg a Fradi-tábor (rendőrségi közbeavatkozást kiváltó) antiszemita megnyilvánulásairól. Így azt az esetet is, amikor a hatvanas évek elején, egy Fradi győzelemmel végződő FTC–MTK meccs után, a ferencvárosi szurkolók egy csoportja a budapesti rabbiképző előtt újságokat éget, "legyőztük Izraelt" kiáltások kíséretében. De a diszkriminatív azonosulás azon paradox megnyilvánulására is sokan emlékeznek, amikor 1967-ben, közvetlenül az izraeli hatnapos háborút követően, a Fradi-szurkolók a Népstadionban az

MTK-t ünneplik, így fejezvé ki örömlüket a szovjet befolyás alatt álló arab országok veresége fölött.

S míg a hetvenes évekből viszonylag kevés MTK-val szembeni antiszemita akcióról tudunk, a nyolcvanas évek derekától egyre több ilyen megnyilvánulás fordul elő. Am tévedés volna azt gondolni, hogy a sokszor megdöbbentően brutális szövegeket csak a fradista "B-közép" kemény magja skandálná. A Dózsa, a Vasas vagy a Honvéd szurkolótáborában ugyanúgy előfordulhat, hogy csapatuk MTK elleni meccsén "zsidóznak" vagy "gázkamráznak"²⁰. Miképpen az is jó néhányszor megtörténik, hogy az MTK vidéki mérkőzőscsin a helyi szurkolótábor, a népi antiszemitizmus archaikus verbális és vizuális sémáinak megfelelően, a "libásokra" vonatkozó rigmusok kíséretében kék szalaggal átkötött libát küld be a pályára²¹.

Anélkül, hogy kísérletet tennénk e megnyilvánulások részletes magyarázatára, néhány összefüggés fölvilágításával szeretnénk egy későbbi elmélyültebb értelmezés lehetséges irányait kijelölni. Első megközelítésben úgy fogalmazhatunk, hogy itt a bevezetőben említett stadionbeli strukturális kényszerhelyzet egy olyan variációjáról van szó, amelynek során az adott ellenfélle szemben mélyen rögzült, szélsőségesen diszkriminatív identitás-elemek lendulnek mozgásba. Mindezek felszínre bukkanását számos történelmi tényező sajátos összjátéka segíti elő. Az ellenérzületek intenzitását nyilvánvalóan befolyásolja a rivális pozíciója: addig, amíg az MTK a bajnokság alsó régióiban foglal helyet, s a hazai együttesnek jó esélyei vannak ellenében, nem különösebben indokolt a szurkolók jelentősebb érzelmi-indulati investíciója. Mihelyst azonban az ellenfél valóban veszélyes lehet a hazai csapattal szemben (s ez a helyzet a nyolcvanas évek második felében), a feutyegtettségi tudat szélsőségesebb szurkolói reakciókat válthat ki.

A stadionbeli szimbolikus és tényleges erőszak kiterjedéséhez az is hozzájárul, hogy a nyolcvanas évek folyamán a rezsim fokozatosan veszít rendőrállam-jellegéből. Mindez az ellenzékkel szembeni fellépés agresszivitásának csökkenésétől kezdve a futballpályák "rendbontói" iránti toleránsabb vagy legalábbis bátortalanabb rendőri attitűdig sok területen megfigyelhető. A megnövekedett szabadság mindeddig ismeretlen állapota szinte törvényszerűen vezet a kollektív agresszió megjelenéséhez, különösen egy olyan helyzetben, amikor a tömeges indulatkülés és identifikáció esélyét egy ellenfél, ill. ellenség manifeszt vagy szimbolikus jelenléte is növeli. A diszkriminatív indulatok fölbukkanásának azért is nagyobb a valószínűsége, mert a stadionok közönségének száma, életkora és társadalmi összetétele időközben alaposan megváltozik: a korábbi népes, vegyes társadalmi összetételű és életkorú publikum helyébe egy kisebb számú, erősen megfiatalodott és társadalmi összetételében lumpenizálódott tömeg lép. Az idő előrehaladtával a nézőszám a korábbinak csupán a töredékét éri el: míg az ötvenes-hatvanas években olykor százezres tömeg tolong egy-egy kettős bajnoki meccsen a Népstadionban, a nyolcvanas években gyakran a Fradi-pálya is csak félig telik meg. A felső és középosztályokhoz tartozó közép- és idősebb generációk elmaradása következtében (amit e generációk terheinek szaporodása, az egyéb szabadidő-eltöltési formák térnyerése, a futball színvonalának zuhanása mellett részlegesen éppen a stadionbeli agresszió növekedése magyaráz – hogy csak néhány tényezőre utaljunk a jól ismertek közül) a jelen lévő lumpenproletariátus súlya megnövekszik. Így – a napisajtó kedvelt szöfordulataival élve – egy háromezres nézősereg "kemény magját" képező párszáz főnyi "futballhuligán" a korábbinál sokkal nagyobb mértékben képes a stadionok légkörének meghatározására. Különösen akkor, ha saját

csapatuk biztatása helyett jelenlétük egyik fő céljává a kollektív agresszió ritualizált formáit öltő gúnyolódás, szitkozódás és verbális konfrontáció válik, mely egyaránt irányulhat az ellenfél játékosai, szurkolói, valamint a rendfenntartók (bírók, pályaszemélyzet, rendőrség) ellen, sőt, alkalmasint a saját csapat játékosai vagy edzője ellen is fordulhat. Ezen agresszió különösen élessé és brutálissá válhat, ha tárgyaül a társadalomban negatív érzellettel, illetve xenofóbiával szemlélt tényleges személy (például cigány, román, jugoszláv és orosz focista) vagy fiktív entitás ("zsidó csapat") kínálkodik.

Újabb magyarázó tényezőket is találhatunk, ha arra a kérdésre próbálunk válaszolni, hogy a Kádár-rendszer utolsó éveiben hogyan viszonyulnak az ifjú Fradi-drukkerek az "establishment" egész világához. Mint tudjuk, az FTC szurkolótábora már igen korán túlnő Budapest IX. kerületének határain. Így a Ferencvárossal való azonosulás elsősorban nem lokális kötődést, hanem egyfajta "Mélymagyarországban gyökerezettséget" jelent. A Fradi össz nemzeti jellege szurkolótáborának társadalmi heterogenitásából, osztályonkívüliségéből és földrajzi értelemben vett decentralizáltságából származik. Ennek az identitásnak az erejét jól mutatja, hogy vidéki hívei sokszor saját városuk csapata ellenében is a Fradinak drukkolnak. Ha ebben az összefüggésben a "B-középet" ezen kiterjedt és elmosódó határokkal bíró aggregátum legszervezettebb és legtudatosabb csoportjának tekintjük, s figyelmünket a szimbolikus agresszió egyik legjellegzetesebb formájára, az antiszemitizmusra összpontosítjuk, e jelenséget legalább három eltérő vonatkozásban értelmezhetjük.

Ezek a verbális akciók először is egyfajta általános negativitást kifejező kód megnyilvánulásainak tekinthetők. E kód egyaránt hordozhat magában elégedetlenséget, ellenségeséget, agresszív késztetettséget és társadalmi csoportokkal szembeni ellenérzéseket, és valamennyi társadalomban érvényes, ahol a zsidók (és az idegenként észlelt egyéb csoportok) a "mi" és az "ők" dichotóm oppozíciója révén tételezettek, és az ellenkező póluson foglalnak helyet. Magyarországon e kód jelöltjei közé a múlt században ugyanúgy beletartozhattak a németek és az osztrákok, ahogyan ma a cigányok vagy a románok. Lényege, hogy sohasem konkrét személyekre, hanem egy többé-kevésbé elmosódó kontúrú társadalmi csoport általánosított ellenségképére vonatkozik. Amikor például néhány durva antiszemita rigmust skandáló szurkolót az események után a rendőrségen kihallgattak, bizonyosodott, hogy a fiatalok még sohasem találkoztak számukra beazonosítható, hús és vér zsidó emberrel, és hogy a zsidókkal kapcsolatban tulajdonképpen nincs is semmi konkrét bajuk. Az általuk elmondottakból kiderül, hogy végeredményben a tribün struktúrális kényszeréből fakadóan töltötték meg e negatív kódot az alkalom kínálta jelentéstartalmakkal, anélkül, hogy ténylegesen "bármilyen rosszat akartak volna".²²

Az antiszemita megnyilvánulások jelentéstartalmainak második lehetséges értelmezési kerete az lehet, ha az adott szurkolótábor önképét társadalmi kontextusában vesszük figyelembe. A Fradi-drukker önmagát nagy valószínűséggel "hétköznapi", "normális", "jó magyar" embernek tartja, aki a nép egyszerű fiaként szemben áll az "establishment"-tel, azaz a "fölül lévővel", a "hatalommal", a "hivatallal", a "hivatalossággal", a "rezsím képviselővel" (akik, adott esetben, nagyon is konkrétan a stadionbeli rendőrök, rendfenntartók, játékevezetők lehetnek). A "mi" és az "ők" mélyen átértelt dichotómiája köré szerveződő szubjektív rétegződéskép pontosan tükrözi a totalitárius rezsimnek egyszerű állampolgárának társadalmi tapasztalatát, melynek alapja, hogy saját hétköznapi világának átült, értelmezhető viszonyai, tevékenységei és megkülönböztetései a fölülről származó, brutális és banális, embertelen és érzéketlen, aktualizáló és homogenizáló társadalmi

újraszervezések következtében uniformizálódnak, deformálódnak, érvénytelenné és jelentéktelenné válnak. S miután a mindennapi sztereotípiák társadalmi viszonylataiban a "fölül lévők" igen gyakran "zsidókként" tételeződnek, az "establishment"-tel szembeni ellenséges érzület nagy valószínűséggel antiszemitizmus formájában is megjelenik.

Számos történelmi oka van annak, hogy Magyarországon a zsidóságot összekapcsolják a kommunista típusú hatalommal. Köztudott, hogy a világháborúk között szerveződő jobboldal szemében a kommunista mozgalom a "nemzetközi zsidó konspiráció" eredményének számít. Ezt a tézist, melyet a Horthy-rendszer a hivatalos álláspont rangjára emel, a sztálinizmus magyarországi gyakorlata sokak szemében alátámasztja, hiszen az ötvenes években a legfőbb pozíciók közül többet zsidók töltenek be. Az a tény, hogy a Kádár-rendszer a legkisebb antiszemita megnyilvánulásokat is keményen megtorolja, ugyanezen emberek számára a zsidó hatalom fennmaradásának újabb bizonyítékaul szolgálhat. E képzeteket jól kiegészíti a zsidóknak "gazdagokként" való reprezentációja, mely az igen-csak eltérő orientációjú rendszerek hivatalos szintű ideológiáiban egyaránt megtalálható. A "gazdag zsidó" széles körben elterjedt toposza szintén a "fölül lévő", a "velünk szemben álló", a "nem olyan, mint mi" oppozíciós értelmű jelentéstartalmakat mozgósíthatja, melyek így adott kontextusban könnyedén válhatnak a rendszerrel szembeni "antikonzervativizmus" hordozóivá.

Természetesen a tribünök népe által skandált szlogenekben föllelhetjük a klasszikus, faji-politikai alapú antiszemitizmus kifejeződését is. Föltételezhető, hogy vannak olyan fiatalok, akik szülői forrásokból közvetlenül is tudhatnak a nyilas idők "segédházmeztérének forradalmáról", és stadionbeli viselkedésük a fekete évek iránti nosztalgiákból táplálkozik. Családjuk legendáriumában ez a szörnyű időszak a társadalmi alá-fölérendeltségi viszonyok csodálatos átrendeződéseként jelenhet meg, amikor az elnyomók és elnyomottak közötti viszonyok végre az "alul lévők", a "kisemberek" érdekeinek megfelelően alakultak, s amikor a rablás, fosztogatás és gyilkolás szabadsága a társadalmi rend fölforgatásának, a "fölülre jutásnak", az igazságtalanságok megtorlásának, a lumpenproletariátus történelmi bosszújának mámoros élményét foglalhatta magába. A kontrollálatlan és kontrollálhatatlan antiszemita dühöngés ebből a nézőpontból az intellektuális, gazdasági és társadalmi értelemben legszegényebb, "társadalom alatti" csoportok tagjainak magas érzelmi és indulati hőfokon átélt agresszív rituáléjának tekinthető, melynek potenciális áldozati báránya nem csupán a zsidóság, hanem bárki, aki szemükben a felülről diktált "rendet" képviseli.

Befejezés helyett

Ha áttekintjük a magyar válogatott teljesítményét a század elejétől napjainkig – elfogadva, hogy a legjobbak eredményei megfelelő indikátorai lehetnek a sportág nemzetközi versenyképességének –, durván azt mondhatjuk, hogy Magyarország a tízes években már az európai kontinens legjobb csapataival azonos színvonalon áll (noha Angliától még minden esetben nagy gólkülönbséggel kikap), a húszas években némileg visszaesik, majd a harmincas években egyértelműen a "futballnagyhatalmak" közé kerül. Az ötvenes évek első felében a magyar válogatott számít a világ legjobb csapatának. A hatvanas években

még mindig versenyképes a magyar labdarúgás, az évtized végétől azonban elkezdődik egy lassú hanyatlás, mely a nyolcvanas évektől fogva – hogy ismét a sportsajtó formulájával éljünk – "zuhanórepüléssé" változik. Mára a magyar futball a nemzetközi mezőnyben soha nem látott mélységbe esúszik vissza. Európában a legutolsók között van, s a FIFA ranglistáján számos afrikai és ázsiai csapat is megelőzi²³.

E rendkívül elnagyolt áttekintés révén is érzékeltethető, hogy a nagypolitika alakulása és a társadalmi csoportok sportban is kifejeződő versengése jól szemléltethető a labdarúgás példáján. Az a tény, hogy az első világháború idejére a magyar futball az európai élbolyba képes kerülni, visszavezethető a dualista monarchia államalkotó nemzeti és a magyar társadalomba integrálódni igyekvő allogén csoportok közötti sajátos viszonyokra. Talán nem megalapozatlan az MTK és az FTC futbalcsapataiban objektiválódó anyagi és szimbolikus túlinvesztéseket a magyarországi zsidóság és németiség asszimilációs versenyfutásának indikátoraként fölfogni. E két csapat játékosiból álló magyar futballválogatott kvalitásai pedig nem utolsósorban az osztrákokkal szembeni magyar alárendeltségi tudat kompenzációjaként értelmezhetők. Mindenesetre ezt látszik alátámasztani a magyar válogatott osztrákokkal szembeni elsőprő fölénye 1910 és 1919 között, vagyis közvetlenül a magyar válogatott "osztrák futballiskolában eltöltött tanoncévei" után.

Kétszeres túlinvesztációs motiváltság indokolja tehát e sport magyarországi jelentőségét. Némi nagyvonalúsággal mindez akár a kiegyezés utáni nemzeti liberális magyar politikai elit által kínált asszimilációs társadalmi szerződés történelmi sikerének bizonyítékként is felfogható: rendkívül jellemzőnek tekinthetjük ugyanis, hogy a sport nemzetközi erőterében a magyar érdekeket és kompetenciákat gyakorta éppen a bizonyítási kényszerük által serkentett allogén társadalmi csoportok tagjai képviselik a leghatékonyabban. Mindennek pikáns alátámasztásaként szolgálhat, hogy a millenniumi fölbuzdulás éveiben elkészített Toldi szobrot is egy zsidó atlétáról, bizonyos Müller Dávidról, mint a magyar férfivirtus legautentikusabb képviselőjéről mintázzák. De említhetjük azt is, hogy 1896-ban, az első újkori Olimpián az első két magyar aranyérmes szintén egy zsidó származású sportoló (úszó, atléta és futballista), Hajós Alfréd nyeri.

A század folyamán kétszer jut el nemzetközi csúcsokig a magyar futball: a harmincas évek második felében és az 1950–1956 közötti időszakban. (A húszas évek kapcsán most elégedjünk meg annyival, hogy a gyöngébb nemzetközi eredmények minden bizonnyal visszavezethetők arra, hogy a Kommün és Trianon utáni sokkhelyzetben kevesebb erőforrás áll e sport rendelkezésére Magyarországon.) Mind a harmincas, mind az ötvenes évekre jellemző, hogy a sport szimbólumrendszere kétféle összefüggésben is rendkívül fontos üzenetek hordozója lesz: egyrészt a közelgő világháború, majd a hidegháború miatt, másrészt a diktatórikus rezsimek belső legitimitációja szempontjából. (Jellemző, és a Mussolini-féle fasizmus sajátos testkultuszát, a német fasizmustól eltérő jellegét és az ország félperifériakusságából származó kompenzációs késztetettséget egyaránt jól tükröző tény, hogy a harmincas évek folyamán az az olasz válogatott lesz a világ legjobb csapata, amely 1928 előtt egyszer sem tudja megverni a magyar válogatottat. Ezt követően azonban a magyarok kerülnek velük szemben hasonló pozícióba: 1952-ig képtelenek győzni az olaszok ellen. Csak a harmincas években kilenceszer kapnak ki tőlük, egyszer éppen az 1938-as párizsi világbajnoki döntőben.) E diktatúrák – rendelkezvén a legkülönbözőbb erőforrások fölhalmozásának, átesortosításának és újraelosztásának monopóliumával – kitüntetetten élnek a sportok kül- és belpolitikában fölhasználható jelentéstartalmaival.

Más szóval: ezen időszakokban a politikai szféra szinte bekebelezi a futball világot, rendkívüli mennyiségű erőforrást összpontosítva – akár máshonnan történő elvonások révén is – e szimbolikus súlyánál fogva meghatározó sportba. (Ebben az összefüggésben válhat valóban jelzésértékűvé, hogy a legkeményebb években Jaross Andort vagy Münnich Ferencet nevezik ki a Ferencváros élére.)

A diktatúra politikai akarata önmagában persze nem lenne elegendő ahhoz, hogy e kiélezett korszakokban a magyar futball világszínvonalúvá válhasson. Mindehhez szükség van az intézmények és diszpozíciók történelmi múltban gyökerező, hosszú távú kikristályosodására is. Közérthető példával élve: ahhoz, hogy Puskás Öcsi és társai fölbukkanhassanak a negyvenes-ötvenes években, Schafferre és Schlosserre, Toldira és Orthra, azaz stílus- és iskolateremtő labdarúgók meghatározta bajnokságokra van szükség, ahol a játékosok és csapatok által szimbolizált versengés egyben társadalmi csoportok közötti, mobilitási és asszimilációs tétet és esélyeket tükröző versengés is, melynek során a szorosan vett technika és játékmód sem mentes a társadalmi konnotációktól. (Gondoljunk csak arra, mekkora jelentősége van Brüll Alfréd döntésének, aki 1911-ben angol edzőt hozat csapata számára, megtanítandó az MTK játékosait a korszerű, trükkös, cseles futballra, ezáltal nem csupán az FTC későbbi stílusát befolyásolva, hanem azt is, hogyan focizik Puskás apjának generációja a Teleki vagy az Almássy téren.) E társadalomtörténeti madártávlatból szemlélve a magyar futball teljesítménye egyáltalán nem tekinthető kivételesnek és rendkívülinek, hiszen pontosan illeszkedik azon félperiférikus országok sorába, amelyeket éles társadalmi belső ellentétek és diktatórikus politikai berendezkedések jellemeznek. És itt – a "futballnagyhatalmak" közül – egyaránt utalhatunk Mussolini Olaszországára, Franco Spanyolországára, Salazar Portugáliájára vagy akár a brazíliai és argentinai katonai juntákra.

Többé-kevésbé elmondható tehát, hogy a huszadik század első felében, Nagy-Britannia és egyes európai protestáns királyságok mellett (melyeket Angliához szoros civilizációs függőségi viszony fűz) a futball néhány belső feszültséggel teli, félperiférikus diktatúrában is kiemelkedő fontosságú sport lesz, nem utolsósorban a hatalmi centrum rendkívüli erőfeszítéseinek köszönhetően. A hatvanas-hetvenes évektől kezdődően azonban, a tömegkultúra globalizációjával és a nagyhatású kommunikációs eszközök elterjedésével párhuzamosan – hogy csak e címszavakkal utaljunk egy részletesebb gondolatmenet lehetséges fő csapásirányaira – e sport fokozatosan a multinacionális tőke játékszerévé, illetve eszközzé válik. Nem véletlen, hogy az 1980-as években már egyre inkább a gazdaságilag legfejlettebb, s ezért a szükséges erőforrásokat fölvásárolni képes nyugat-európai államok urallják a nemzetközi futballt (a mély tradíciók és diszpozíciók történelmi kikristályosodására természetesen itt is ugyanúgy szükség van, mint ahogy arra Magyarország kapcsán utalás történt), amelyekkel néhány kelet-európai és latin-amerikai diktatúra csapata egy darabig még állja a versenyt, ám a történelmi trend iránya nem lehet kétséges.

Ebben az összefüggésben szinte törvényszerűnek tarthatjuk a magyar futball 1956-tal kezdődő nemzetközi eljelentéktelenedését, hiszen az párhuzamos a sportág bel- és külpolitikai súlyának csökkenésével. Ilyen értelemben – paradox módon – a labdarúgás magyarországi hanyatlása a Kádár-rendszer konszolidációjának, majd leendő összeomlásának indikátoraként is felfogható (erre az MTK 1987-es bajnoki címével kapcsolatosan már utaltunk). E hanyatlás azért is törvényszerű, mert a futball világot struktúráló politika helyébe – a fejlett nyugat-európai országok gyakorlatával szemben – Magyarországon nem

lép be nemzetközileg számottevő tőke. A magyar futballcsapatok játékeréje ma úgy viszonyul a német vagy az olasz csapatok játékeréjéhez, ahogy a Stadler-birodalom vagy a Dróher sörgyár tőkeereje a Mercedes-Benz vagy az Agnelli-cég tőkeerejéhez. És azt is többé-kevésbé törvénytzerűnek tarthatjuk, hogy a diktatórikusabb jellegű kelet-európai országokban – hasonlóképpen az Albert Flóriánék "ezüstcsapata" által fémjelzett hatvanas évekbeli magyarországi trendekhez – Sztojcskovok és Hagik egy darabig még képesek valamit megjelenteni a totalitárius rendszerek korábbi sportpolitikájából. Ám az tény, hogy e "szovjet típusú rendszerekben" felnőtt bolgár és román futballisták ma már a leggazdagabb nyugat-európai klubok játékosai, előrevetíti a posztkommunista román és bolgár (orosz és jugoszláv) futball magyarországihoz hasonló összeomlásának árnyékát.

Ugyanakkor azokat a jelzéseket is komolyan kell venniünk, amelyek szerint néhány kiöregedett nyugat-európai nagy játékos (például Rummenigge vagy Schillacci) és "másodosztályú" brazil világbajnok (például Dunga) mellett ma már egyre kiválóbb és fiatalabb nyugat-európai vagy latin-amerikai profik teszik reprodukálhatóvá tapasztalataikat a távol-keleti futballcsapatok számára. Azaz e madártávlatból az is jól látszik, hogy az ezredvégi nyugat-európai futballdominancia csupán történelmi átmenetnek tekinthető: a 2010-es bangkoki futballvilágbajnokság döntője után (melyet 0:1-es félidő után Japán nyer 2:1-re Dél-Afrika ellen) már senki sem esodálkozik majd azon, hogy csak két európai csapatnak sikerült bejutnia a legjobb nyolc közé.

Jegyzetek

1. "Hansonarianás és ostorpattogás között vonult el a díszes menet Zsibó tágas utcáin, amidőn néhány, a kertek mellett alvó sertés a zajra hangos rőfögéssel felrezzennvén, az éppen ott haladó ifjú Wesselényi tüzes paripája oly hatalmas oldalcsékként tevez, hogy a rajta ülő ifjú fával hull a kemény göröngyök közé és menten elájul. Néhány percig halottnak hittük őt. Atyja lováról leszökvé, a kétségbeesés hangján adja bánata tanulságait. Mi hideg vízzel locsoljuk az ifjút, ki néhány perc múlva eszméltre jő. Az atyai kétségbeesés most a düh és harag túlságába szökik át s fia eszméltre jöttének örömet túlsúlyozza annak a lőröli lehullásának szégyene. Piát dühösen mellenragadja s öklével fenyegeti a szégyenért." Ujfalvy Sándor emlékiratait idézi: Siklóssy, 1928, 34

2. 1896-ban, az athéni első újkori olimpián az atlétika és a torna versenyszámaiban hirdetnek "világbajnokokat". Jellemző az előbbi túlsúlyára, hogy az olimpiai sportágak 80 százaléka az atlétika körébe tartozik.

3. A piros-fehér színeket a BTC már lefoglalta (vö.: Major-Nagy-Várszegi, 1974, 14). S mivel 1896-ban e klub hozta létre az első futballszakosztályt Magyarországon, a teljes nemzeti színskálát a BTC-FTC meccseken lehetett látni a pályákon.

4. Brüll Alfréd a kezdetektől 1944-es deportálásáig az MTK elnöke. Egy jellemző anekdota szerint Auschwitz-ban, halálba menetele előtt, kijavítja a Shakespeare-t pontatlanul idéző Mengelét (vö. Handler, 1985, 103). Személyét sokan a "dekadens nagypolgári zsidóság" jellegzetes képviselőjének tekintik. Kiemelkedő műveltsége, vagyona, nemzetközi befolyása és a feltételezett homoszexuális hajlam is hozzájárul a csapattal kapcsolatos antiszemita sztereotípiák kialakulásához és fennmaradásához.

5. 1919 előtt az FTC-ben 50 focista játszott. Ebből huszonnégynek volt magyar és ugyanennyinek német (kettőnek egyéb idegen) neve. A zsidó lexikon közülük kilenc német nevet és egy magyarosított említ. Ugyanebben az időszakban az MTK-ban 65 játékos fordult meg, közülük 38 magyar, 20 német (és 7 egyéb idegen) nevet. A zsidó lexikon a magyarosított nevek közül tízenhármat, a német nevek közül tízenkettőt említ. (A zsidó lexikon csak azokat a játékosokat sorolja föl, akik legalább ötször játszottak a válogatottban, ezért a két csapat zsidó focistáinak számát jóval nagyobbak kell becsülnünk.) Hangsúlyozandó, hogy az MTK játékosai között sokkal jelentősebb a magyarosított nevek aránya.

6. Ha az UTE, a korszakban többnyire harmadik helyen végző csapat játékosait is a fentiek alapján így kszünk csoportosítani, azt mondhatjuk, hogy a német, zsidó és magyar származásúak egyaránt durván 1/3-os arányban szerepelhettek benne. Ezt az állítást azonban fönntartással kell kezelni, mivel az UTE ekkor még kiscsapat, többszörös válogatottakat nem ad, így a zsidó lexikonban egy játékosának a neve sem található meg. A

rendelkezésünkre álló források (Hoppe, 1970) alapján ezért biztonsággal csak annyi állítható, hogy 1919 előtti futballistái közül mintegy felének volt német s ennél valamivel kevesebbnek magyar neve.

7. Mi sem bizonyítja jobban, hogy a zsidó-nem zsidó polarizáció még a faszálódás előestéjén sem teljes, mint hogy a Dr. Vázsonyi János által vezetett ellenzéki Magyar Demokrata Párt az 1938-as választások előtt a Fradiban játszó Sárosi dr.-ral tárgyal képviselői jelöltetésének ügyében. A jelöltetés ugyan a kormány nyomására megliúsul, ám – ismerve a Magyar Demokrata Párt erős zsidó támogatottságát – az ilyenfajta közeledés az FTC egyik prominens, nem zsidó származású játékosához, mindenképpen a téma árnyalt megítélését indokolja. (Vázsonyi Vilmosnak, Dr. Vázsonyi János fiának személyes közlése.)

8. A nagyipari munkásság által lakott XIII. kerületi Angyalföldön megszerveződő, egyértelműen baloldali-szociáldemokrata jellegű Vasast 1911-ben alapítják. 1916-tól az első osztályban játszik (s többnyire a középmezőnyben szerepel). Profi együttese a ránehezedő nyomás következtében a harmincas évek elején főlöszlik (1926–32 között a tabella hátsó felében végez, illetve egyik évben ki is esik az első osztályból). Az antifasizmus jelképévé váló amatőr Vasas – minden ellene irányuló hivatalos próbálkozás dacára – 1942-ben ismét följut az első osztályba, s a hátralévő háborús évek alatt már bent is marad. 1944-ben, egy húszezer (!) Vasas szurkoló baloldali manifesztációjává alakuló Vasas–Nagyvárad meccset követően miniszteri biztost neveznek ki a csapat élére, és a csapat nevét rövid időn belül háromszor is módosítják: először Nehézipari Munkások Nemzeti Sport Körének, majd Nemzeti Vasasnak, végül Kinizsinek nevezik. (Vö.: Hoppe, 1970, 278.)

9. Budapest 14 kerülete közül az 1939-es választások alkalmával a legnagyobb arányban a III. kerületben szavaztak a nyilas pártra (33,2 százalék). A XIV. kerületben 29,6, Kőbányán 29,4, a Ferencvárosban pedig 28,3 százalék volt a fasiszta szavazatok aránya. (A nyilas pártra szavazók aránya csupán a IV., V. és VI. kerületben maradt húsz százalék alatt.) (Vö.: Ránki, 1983, 405.)

10. A rendelkezésünkre álló források alapján eldönthetetlen, hogy a manipulatív elemek mekkora szerepet játszanak mindebben. Tény, hogy a NAC bizonyos értelemben "fölpumpált" csapatnak tekinthető, hiszen játékosai nem csupán Erelély különböző településeiről, hanem Budapestről, Kőszegről és más távoli magyar városokból is érkeznek. (Vö.: Hoppe, 1970, 279.) Ugyanakkor az is igaz, hogy kulcsjátékosa, Sárvári-Spielmann helybéli, aki a Brassóból érkező, negyvenszeres román válogatott Bodolával kettesben mérkőzések eldöntésére képes.

11. A hitelesnek tűnő anekdota szerint 1949-ben, egy hétfői reggelen Rákosi Mátyás megkérdezi titkárától, mennyi volt a tegnapi Fradi–Vasas meccs eredménye. A titkár – szerencsétlenségére – azt válaszolja, hogy nem tudja, mivel a hét végén sokkal fontosabb politikai kérdésekkel volt elfoglalva. Erre Sztálin legjobb tanítványa imígyen oktatja ki: a sport igenis fontos politikai kérdés, különösen, ha egy "baloldali" és egy "jobboldali" futbalcsapat találkozójáról van szó.

12. Az 1948-as "félelmetes hírű" Fradi-csatársor tagjai: Budai II, Kocsis, Deák, Mészáros és Czibor. Az ötvenes évek elejére egyébként már valamennyien máshol találhatóak.

13. Érdemes volna megvizsgálni, mi mindenre használtatott az elmúlt századokban a heroikus és győzedelmes magyar militáns hagyományokat szimbolizáló Kinizsi Pál figurája. Szorosan a témánknál maradván: jellemző, hogy a két kezében és szájában ottománokat tartó, "törökverő" Kinizsi Pál neve náciáknak és kommunistáknak egyaránt alkalmasnak tűnt arra, hogy a rendszerük számára veszélyes politikai konnotációkat hordozó futbalcsapatok viseljék (a nyilas időkben, mint tudjuk, a Vasast hívták így). A laktanyák tucatjai (százai?) és az egyik legnépszerűbb korabeli sörmárka által is viselt név révén a totalitárius rezsimok a csapatokat – igyekezték megfosztani eredeti jelentésstartalmaiktól – saját militánsizmusuk hordozóivá szerették volna tenni. Nem kétséges, mekkora sikerrel...

14. Münnich kétszeresen is kivételesnek számít: rajta kívül kevés német származású kommunista vezető található ebben az időszakban, olyat pedig szinte alig, aki nem magyar, illetve magyarosított nevű volna. A kommunista hatalmi elit jelentős hányadában zsidó származású tagjai nagy igyekezettel próbálnak "magyar nemzeti" jegyeket magukra öltetni. A bajusz, a népi beszédfordulatok, a tájszólás kultiválása és a vegyesházasságok mellett e célt szolgálják a névmagyarosítások is.

15. Jellemző adat, hogy 1953 és 1956 között Magyarországon csaknem 147 ezer (!) leigazolt futballista van, az alapfokú bajnokságokban játszókat figyelembevétele nélkül. (Vö.: Antal és mások, 1972, 243.)

16. A Honvéd játékosai Grosics, Lóránt, Bozsik, Budai II, Kocsis, Budai I, Puskás és Czibor, az MTK-ban játszik Lantos, Zakariás és Hidegkúti.

17. A Csepel bajnoki helyezései 1949 és 1956 között:
1949: 5., 1950: 4., 1950 ősz: 4., 1951: 5., 1952: 5., 1953:11., 1954: 12., 1955: 9.

18. Legalábbis egyes Fradi-drukkerek emlékezete szerint.

19. A Fradi – a tavasszal befejeződő 62/63-as bajnokság megnyerése után – ősszel is sokáig toronymagasan vezet, ám az utolsó fordulóiban súlyos vereségeket szenved (például 2:7 a Honvéd ellen), s egyetlen pontot sem tud szerezni az olyan csapatokkal szemben, mint a tizenkettedik és tizedik helyezett Szeged (SZEAC), illetve Dorogi Bányász, így rosszabb gólarányával csak harmadik lesz a vele azonos pontszámú Győri Vasas és Honvéd mögött.

20. Részletek az MTK elleni meccsek szurkolói rigmusaiból:

"A zsidókkal játszó Vasas tünemény, A zsidókkal játszó Vasas tünemény, Mocskos zsidók! Mocskos zsidók! Gázkamra! Gázkamra!	"Hajrá Honvéd! Hajrá Honvéd! Kurva anyád, kurva anyád! Mocskos zsidók! Mocskos zsidók! Ezek vagytok ti! Ezek vagytok ti! (Mihancsik, 1988, 105., 49.)
---	---

21. A zsidókat a múlt században többnyire a libával kapcsolták össze Magyarországon, mivel a falusi zsidóság igen gyakran foglalkozott libatoll-, libamáj-, ill. libahúskereskedelemmel.

22. "G. Tamás fiatal gépészmérnök, technológus (de a 'magasabb kereseti lehetőség miatt jelenleg három műszakban, menetközörüsként dolgozik. Rendszeresen százszázalék felett végzi munkáját, szorgalmas, esendes ember'), alapszervi KISZ-titkár. '... Aztán vége lett a meccsnek, az MTK-játékosok odaszaladtak az MTK-kispadhoz, ott ölelkeztek, és eközben indulattól fűtve bekiabáltam a pályára. Piszkos zsidók, mennyit fizettek ennek a szemét bírónak? Ezt az indulatot az váltotta ki belőlem, hogy az egész mérkőzés alatt szabálytalanságokkal húzták az időt, s úgy láttam, hogy a bíró kedvez nekik, aztán meg kilencven percig fülemben zúgott a nagy óra alatt tartózkodó Dózsa-tábor szitkozódása. Meggondolatlanul használtam a fenti kifejezést, annyira szégyelltem magam, hogy a hátam mögött álló személytől is bocsánatot kértem, miután figyelmeztetett, hogy az általam használt kifejezést mégsem kellett volna bekiabálnom. Lényegében az a pillanat váltotta ki belőlem az odakiabálást, hogy örültek az MTK-játékosok.' (A jegyzőkönyvből.)" Kőbányai György: Kórus a lelátón, *Új Tükör*, 1987. június 28.

23. 1902 és 1970 között a magyar labdarúgó válogatott 448 mérkőzést játszik. Ebből 250-et megnyer, 109-et elveszít: teljesítménye 65,7%-os. Ausztria ellen 113 (1945 előtt 84) mérkőzést játszik. A fenti időszakban Magyarország – Ausztria után – leggyakrabban az alábbi csapatokkal találkozik (zárójelben az 1945 előtti meccsek száma): Csehszlovákia, ill. Csehország 31 (19), Svájc 31 (18), Svédország 27 (14), Olaszország 26 (19). Németország ellen a 2. világháború végéig 18-szor játszik a magyar válogatott.

Az alábbi kis táblázat korszakokra bontva mutatja a magyar válogatott eredményeit a leggyakoribb ellenfelekkel szemben. (Az országnevek alatt található plusz jel azt mutatja, hogy a magyarok hányszor győztek az adott ország csapata ellen, a mínusz pedig azt, hányszor kaptak ki tőle. A táblázatban a döntetlenek nem szerepelnek. Németország 1945 utáni adatai az NSZK-ra vonatkoznak.)

	Ausztria		Csehszl.		Svájc		Svédó.		Olaszo.		Németo.	
	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
1902–10	6	7	3	1					1	0		
1911–19	18	7			2	1	1	0	1	0	2	0
1920–29	4	9			4	1	3	1	2	1	2	1
1930–39	6	4	5	1	4	1	2	1	0	9	3	2
1949–56	8	1	6	2	3	0	5	0	3	0	1	1
1957–70	8	3	1	2	3	0	1	4	1	0	1	1

Magyarország Anglia elleni meccseinek végeredménye így alakult:

1908	1909	1912	1934	1936	1953	1954	1962	1965
0:7	2:4 és 2:8	0:7	2:1	2:6	6:3	7:1	2:1	0:1

(Vö. Antal és mások, 1972. 259-264.)

Irodalom

- Antal Zoltán – Sass Tibor – László István (1972): *A magyar sport kézikönyve*, Bp., Sport Kiadó
- Handler, Andrew (1985): *From the Ghetto to the Games. Jewish Athletes in Hungary*, New York, Columbia University, East European Monographs, Boulder
- Hoppe László (1970): *Labdarúgóbajnokságaink 1906-1969*, Budapest, Sport Kiadó
- Kőbányai György (1987): Kórus a lelátón. *Új Tükör*, június 28.
- Nagy Béla (1983): *Nyolcvan év, nyolcvan örökrangadó*. Budapest, KJK.
- Ujvári Péter (szerk.) (1929): *(Magyar) Zsidó Lexikon*, Budapest
- Major János – Nagy Béla – Várszegi János (1974): *Zöld-fehérvben. Az FTC 75 éve*, Budapest, Sport Kiadó
- Mihancsik Zsófia (1988): *Hajrá MTK? Hungária körút, Bp., Háttér Kiadó.*
- Ránki György (1983): *Mozgásterek és kényszerpályák*, Budapest, Magvető
- Rejtő László (1969): *Kilenc klub krónikája*, Budapest, Sport Kiadó
- Dr. Siklóssy László (1928): *A magyar sport ezer éve. II. Széchenyi-Wesselényi és még egy nemzedék (1820-1874)*, Budapest, Országos Testnevelési Tanács
- Dr. Siklóssy László (1929): *A magyar sport ezer éve. III. A modern sport előkészítése (1875-1896)*, Budapest, Országos Testnevelési Tanács

MELLÉKLET

A bajnokság első hat helyezettje 1901–1990 között

Év	Rajnok	II.	III.	IV.	V.	VI.
1991	BTC	MUE	FTC	Műegyetem	BSC	-
1902	BTC	FTC	33FC	BSC	MUE	-
1903	FTC	BTC	MTK	Postás	33FC	MUE
1904	MTK	FTC	BTC	MUE	Postás	MAC
1905	FTC	Postás	MTK	UTE	MAC	TTC
1906/7	FTC	MAC	MTK	BAK	Typografia	UTE
1907/8	MTK	FTC	MAC	UTE	Törekvés	BTC
1908/9	FTC	MAC és Kas-sai AC	BTC	MTK	TTC	BAK
1909/10	FTC	MTK és ETO	NSC	BAK	BTC	TTC
1910/11	FTC	MTK és Kas-sai AC	Törekvés	BAK	BTC	MAC
1911/12	FTC	MTK és Tata-bánya	BAK	MAC	TTC	Törekvés
1912/13	FTC	MTK és ETO	BTC	MAC	33FC	BAK
1913/14	MTK	FTC	Törekvés	BTC	MAC	33FC
1914/15	a háború miatt bajnokságot nem rendeztek					
1915/16	a háború miatt bajnokságot nem rendeztek					
1916/17	MTK	Törekvés	UTE	FTC	III. ker	Vasas
1917/18	MTK	FTC	Törekvés	Vasas	UTE	III. ker
1918/19	MTK	FTC	UTE	TTC	Vasas	III. ker
1919/20	MTK	KAC	FTC	Törekvés	BTC	Vasas
1920/21	MTK	UTE és Sze-gedi AK	FTC	III. ker	Törekvés	VII. ker
1921/22	MTK	FTC és Sze-gedi AK	UTE	Törekvés	III. ker	VAC
1922/23	MTK	UTE és Szombathely	FTC	Vasas	Törekvés	VAC
1923/24	MTK	FTC és Szom-bathely	UTE	BTC	VAC	Zugló
1924/25	MTK	FTC	Vasas	III. ker	UTE	NSC
1925/26	FTC	MTK és Miskolc	Vasas	UTE	NSC	KAC
Professzionista bajnokságok						
1926/27	Ferencváros	Újpest	Hungária	Sabaria	III. ker	Vasas
1927/28	Ferencváros	Hungária	Újpest	Sabaria	III. ker	Nemzeti
1928/29	Hungária	Ferencváros	Újpest	Bocskai	Bástya	III. ker
1929/30	Újpest	Ferencváros	Hungária	III. ker	Bocskai	Kispest
1930/31	Újpest	Hungária	Ferencváros	Bocskai	Nemzeti	III. ker
1931/32	Ferencváros	Újpest	Hungária	Bocskai	III. ker	Budai

1932/33	Újpest	Hungária	Ferencváros	III. ker	Budai	Bocskai
1933/34	Ferencváros	Újpest	Bocskai	Hungária	Szeged	Kispest
1934/35	Újpest	Ferencváros	Hungária	Szeged	Kispest	Phöbus

Nemzeti Bajnokságok

1935/36	Hungária	Újpest	Ferencváros	Phöbus	Kispest	Bocskai
1936/37	Hungária	Ferencváros	Újpest	Phöbus	Nemzeti	Bocskai
1937/38	Ferencváros	Újpest	Hungária	Kispest	Elektromos	Phöbus
1938/39	Újpest	Ferencváros	Hungária	Kispest	Szeged	Nemzeti
1939/40	Ferencváros	Hungária	Újpest	Szeged	Kispest	Törekvés
1940/41	Ferencváros	Újpest	Szeged	Szolnok	Csepel	Diósgyőr
1941/42	Csepel	Újpest	Szolnok	Szeged	NAC	Ferencváros
1942/43	Csepel	NAC	Ferencváros	Gamma	SalBTC	Vasas
1943/44	NAC	Ferencváros	Kolozsvár	Gamma	Újpest	Újvidék
1944 ősz	félbeszakadt					
1945 tavasz	Újpest	Ferencváros	Csepel	Kispest	Vasas	MTK
1945/46	Újpest	Vasas	Csepel	Szeged	Ferencváros	MTK
1946/47	Újpest	Kispest	Vasas	Ferencváros	MTK	Csepel
1947/48	Csepel	Vasas	Ferencváros	Kispest	Újpest	MTK
1948/49	Ferencváros	MTK	Kispest	Újpest	Csepel	SZAC
1949/50	Honvéd	ÉDOSZ	Textiles	Csepel	Újpest	Vasas
1950 ősz	Honvéd	Textiles	Újpest	Csepel	Dorog	Vasas
1951	Bp. Bástya	Honvéd	Újpest	Vasas	Csepel	Kinizsi
1952	Honvéd	Bp. Bástya	Dózsa	Vasas	Csepel	Győr
1953	Vörös Lobogó	Honvéd	Vasas	Dózsa	Kinizsi	Győr
1954	Honvéd	Vörös Lobogó	Kinizsi	Vasas	Dózsa	Dorog
1955	Honvéd	Vörös Lobogó	Kinizsi	Vasas	Dorog	Salgótarján
1956	félbeszakadt					
1957 tavasz	Vasas	MTK	Ú. Dózsa	FTC	Csepel	SalBTC
1957/58	MTK	Honvéd	FTC	Tatabánya	Vasas	SalBTC
1958/59	Csepel	MTK	Honvéd	Vasas	Ú. Dózsa	Tatabánya
1959/60	Ú. Dózsa	FTC	Vasas	MTK	Diósgyőr	Tatabánya
1960/61	Vasas	Ú. Dózsa	MTK	FTC	SalBTC	SZEAC
1961/62	Vasas	Ú. Dózsa	FTC	Tatabánya	MTK	Dorog
1962/63	FTC	MTK	Ú. Dózsa	Dorog	Honvéd	Győr
1963 ősz	Győr	Honvéd	FTC	Komló	Vasas	Ú. Dózsa
1964	FTC	Honvéd	Tatabánya	Győr	Ú. Dózsa	Vasas
1965	Vasas	FTC	Ú. Dózsa	Honvéd	Győr	Tatabánya
1966	Vasas	FTC	Tatabánya	Ú. Dózsa	Győr	Honvéd
1967	FTC	Ú. Dózsa	Győr	Vasas	Tatabánya	Honvéd
1968	FTC	Ú. Dózsa	Vasas	Honvéd	Csepel	Pécsi Dózsa
1969	Ú. Dózsa	Honvéd	FTC	Vasas	Rába ETO	Pécsi Dózsa
1970 tavasz	Ú. Dózsa	FTC	Bp. Honvéd	MTK	Vasas	Csepel
1970/71	Ú. Dózsa	FTC	Vasas	Bp. Honvéd	MTK	Csepel
1971/72	Ú. Dózsa	Bp. Honvéd	Salgótarján	Tatabánya	FTC	Vasas
1972/73	Ú. Dózsa	FTC	Vasas	Bp. Honvéd	Videoton	Zalaegerszeg
1973/74	Ú. Dózsa	FTC	Rába ETO	Videoton	Tatabánya	Bp. Honvéd

1974/75	Ú. Dózsa	Bp. Honvéd	FTC	Csepel	Videoton	Vasas
1975/76	FTC	Videoton	Ú. Dózsa	Bp. Honvéd	Vasas	MTK-VM
1976/77	Vasas	Ú. Dózsa	FTC	Bp. Honvéd	Haladás	Videoton
1977/78	Ú. Dózsa	Bp. Honvéd	MTK-VM	Videoton	Vasas	Diósgyőr
1978/79	Ú. Dózsa	FTC	Diósgyőr	Vasas	Bp. Honvéd	Rába ETO
1979/80	Bp. Honvéd	Ú. Dózsa	Vasas	Videoton	Tatabánya	FTC
1980/81	FTC	Tatabánya	Vasas	Videoton	Bp. Honvéd	Debrecen
1981/82	Rába ETO	FTC	Tatabánya	Videoton	Ú. Dózsa	Bp. Honvéd
1982/83	Rába ETO	FTC	Bp. Honvéd	Csepel	Ú. Dózsa	Tatabánya
1983/84	Bp. Honvéd	Rába ETO	Videoton	Ú. Dózsa	Tatabánya	Vasas
1984/85	Bp. Honvéd	Rába ETO	Videoton	Zalaegerszeg	Vasas	Békéscsaba
1985/86	Bp. Honvéd	Pécs	Rába ETO	Zalaegerszeg	FTC	Videoton
1986/87	MTK	Ú. Dózsa	Tatabánya	Bp. Honvéd	FTC	Vasas
1987/88	Bp. Honvéd	Tatabánya	Ú. Dózsa	Rába ETO	FTC	MTK
1988/89	Bp. Honvéd	FTC	MTK	Videoton	Rába ETO	Tatabánya
1989/90	Ú. Dózsa	MTK	FTC	PVSC	Tatabánya	Veszprém

**RUMBOLT
GYULA**

IPARMŰVÉSZETI MŰHELYE

RAJZOK,
PLAKÁTOK,
DISZITÓFESTÉSZET
REKLÁMTARGYAK

CIM-
FESTÉSZET,
SZOBAFESTÉS,
MÁZOLÓ MUNKÁK

TAPÉTAZÁS

Budapest, IX., Páva uca 31. — Telefon 34-3-76

Sportférfiaknak árkedvezmény

Budapest legszebb gyep pályája

az

M. T. K.
Sporttelepe

Országos válogatott,
nemzetközi profi- és
amatőrbajnoki mér-
közések színhelye.

●

Villamos közlekedés:
20, 24, 26, 28, 36, 38
számu kocsikkal.

M. T. K. KASZINÓ
VII. Erzsébet-körut, Royal-palota

Telefon: 37-4-51